

19. Yüzyıl Sonunda Hâfız-I Kütüblük Kariyerinde Değişim

The Evolution of the Librarian Position in the Late Nineteenth Century

Nisa ÖKTEM TATLAV*^{ID}, Elif YILMAZ ŞENTÜRK**^{ID}

Öz

Amaç: Bu çalışma, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde kütüphaneci olarak çalışanların eğitimlerini, formasyonlarını ve çalıştıkları kurumlardaki sorumluluklarını gerçek kişiler üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem: Bu amaç doğrultusunda SALT Araştırma Veritabanı'nda bulunan Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki Fonu altındaki 5438 adet belgeden oluşan biyografiler serisi incelenmiş ve kütüphanecilikle ilgili işlerde çalışan yirmi altı kişi tespit edilmiştir. Doküman analizi yöntemi kullanılan çalışmada, tespit edilen biyografiler transkribe edilmiş; bu kütüphanecilerin Devlet Arşivlerinde bulunan Sicill-i ahvallerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bulgular: Ulaşılan sicill-i ahvallerle biyografiler karşılaştırılmış; her iki kaynak da kullanılarak kütüphanecilerin mesleki yaşamları ve aldıkları eğitim bütün olarak ortaya konulmuştur. Biyografi sahipleri 1867-1919 yılları arasında ya kütüphane müfettişliği yapmış ya da çeşitli kütüphanelerde hâfız-ı kütüp, kütüphane memuru gibi görevler almıştır.

Sonuç: 19. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nde kütüphanelerde görevlendirilen gerçek kişilerin biyografileri üzerinden bir "kütüphaneci" profili ortaya konmuştur. Bu kişiler aracılığıyla, Osmanlı'da kütüphane kurumunun nasıl bir geçiş süreci yaşadığı, geleneksel-dini temelli eğitim yapısının modern devlet bürokrasisiyle nasıl iç içe geçtiği ve kütüphanelerin hem bilgi hem insan kaynağı bakımından sahip olduğu çeşitlilik göz önüne serilmiştir.

Özgünlük: Osmanlı kütüphanecileri hakkındaki az sayıdaki yayında ya talimatnameler incelenerek ya da bilinen az sayıdaki kişiler üzerinden bir kütüphaneci profili ortaya konmuştur. Gerçek kütüphanecilere ait kayıtların ulaşılmazlığı; Devlet Arşivleri'ndeki sicill-i ahvallerde meslek bilgilerine yer verilmemesi bugüne kadar kütüphaneci profilinin gerçek kişiler üzerinden ortaya konmasına engel olmuştur. Kütüphanecilik yapan şahısların tespit edilerek Osmanlı kütüphanecisinin kimliğini gerçek kişiler üzerinden ortaya koyması bu çalışmayı diğerlerinden farklı ve özgün kılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hâfız-ı kütüp; Osmanlı kütüphaneciliği; Özel Arşivler.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: nisa.oktem@medeniyet.edu.tr
İstanbul Medeniyet University, Department of Information and Records Management, İstanbul, Türkiye. E-mail: nisa.oktem@medeniyet.edu.tr

** Marmara Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: elif.yilmaz@marmara.edu.tr
Marmara University, Department of Information and Records Management, İstanbul Türkiye. E-mail: elif.yilmaz@marmara.edu.tr

Abstract

Purpose: *This study aims to reveal the education and training of librarians in the Ottoman Empire throughout the 19th and 20th centuries, and their institutional roles, by examining actual individuals.*

Method: *Therefore, the biographies described under the Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki Fund in the SALT Research Database were examined, revealing twenty-six individuals engaged in librarianship-related professions. The study employed document analysis to transcribe the indicated biographies and tried to access the librarians' records kept in the State Archives.*

Findings: *The biographies were compared with civil service records, and both sources were utilized to provide an extensive overview of the librarians' professional careers and education. From 1867 until 1919, these biographers served as library inspectors or librarians in various libraries.*

Implications: *A profile of the “librarian” is presented through the biographies of individuals employed in libraries in the Ottoman Empire after the 19th century. Through these individuals, the transitional process of the institution of libraries in the Ottoman Empire, the intertwining of the traditional, religiously based educational structure with the modern state bureaucracy, and the diversity of libraries in terms of both competency and human resources were illustrated.*

Originality: *In the few publications on Ottoman librarians, a profile of librarians has been presented either by examining the instructions or by focusing on a small number of known individuals. The unavailability of records on actual librarians and the absence of professional information in civil service records at the State Archives have hindered, to date, the identification of librarian profiles based on real individuals. The identification of individuals who worked as librarians and the identification of the Ottoman librarian through real individuals make this study unique and original.*

Keywords: *Librarian; Ottoman Librarianship; Private Archives.*

Giriş

Osmanlı Dönemi'nde sarayların dışındaki kütüphaneler, bir vakıf müessesesi olarak kurulduğundan, her vakıfta olduğu gibi, kütüphanelerle ilgili kuruluş ve işleyiş şartları da vakıf kurucusu tarafından düzenlenen kütüphane vakfiyelerinde belirlenmiştir. Bu şartlar arasında Osmanlı vakıf kütüphanelerinde kütüphanecilik hizmetlerini yürüten hâfız-ı kütüplerin tayin şekilleri, sorumluluk alanlarının neler olduğu, yapacakları işler ve alacakları ücretler de yer almaktadır. Hâfız-ı kütüplükle ilgili şartlara ilk olarak 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Fatih Sultan Mehmed'in hazırlattığı vakfiyesinde rastlanmaktadır. Bu tarihten sonra kurulan kütüphane vakfiyelerinde de hâfız-ı kütüplere ve onlarda aranan niteliklere yer verilmeye başlanmıştır. Vakfiyelerde en çok üzerinde durulan kütüphane görevlisi hâfız-ı kütüptür. (Erünsal, 2020, s. 335). Bu dönemde kurulan kütüphanelerle alakalı vakfiyelerin incelendiği eserlerde, hâfız-ı kütüplerde temel olarak aranan özelliklerin okuma-yazma bilmek, kitabı korumak, kitaba zarar vermemek, kitap ödünç verip almak ve güvenilir insan olmaktan öteye geçmediği belirtilmektedir (Erünsal, 1997, s. 94; Tak, 2020, s. 86).

Osmanlı kütüphanecilik geleneği, temelde vakıf müessesesi içinde şekillenmiş; hâfız-ı kütüp bu sistemin en karakteristik görevlisi olmuştur. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde, devletin merkeziyetçi yönetim anlayışı ve Evkaf Nezareti'nin artan denetimiyle birlikte, hâfız-ı kütüplük mesleği kurumsal ve idari bir dönüşüme girmiştir. Vakıf geleneğinin sürekliliği içinde yetişen bu meslek grubu, artık modernleşen Osmanlı bürokrasisinin bir parçası hâline gelmeye başlamıştır (Gültepe, 1987, s. 24-29).

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde hâfız-ı kütüp olarak çalışan görevlilerin eğitimlerini ve mesleki deneyimlerini konu almaktadır. Literatür değerlendirmesi kısmında da açıklandığı gibi daha önce hâfız-ı kütüplüğü konu alan hiçbir çalışmada kütüphaneciler kişi olarak ele alınmamış; neredeyse hepsinde vakfiyelerde bulunan şartlar üzerinden bir kütüphaneci portresi çizilmiştir. Biyografilerden elde edilen gerçek verilerden yararlanılması bu çalışmayı diğerlerinden ayırmaktadır. Bu çalışma, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde kütüphaneci olarak çalışanların aldıkları eğitimleri, formasyonlarını ve çalıştıkları kurumlardaki sorumluluklarını gerçek kişiler üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla 19. yüzyıl sonlarından günümüze Türkiye başta olmak üzere Doğu Akdeniz ve Doğu Avrupa coğrafyasına odaklı kaynakları bir araya getirmesi nedeniyle SALT Araştırma Arşivleri tercih edilmiş; kurumun veritabanı içerisindeki Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki Fonu'nda bulunan biyografiler incelenmiş ve kütüphanecilikle ilgili işlerde çalışan yirmi altı kişi tespit edilmiştir.

Bu çalışmada cevap aranacak sorular şu şekilde sıralanmaktadır:

- 1) 19. yüzyıldan sonra kütüphaneci olarak çalışanların belirli formasyonları var mıydı?
- 2) Bu dönemde kütüphaneci olarak seçilen kişilerde, daha önceki dönemlerden farklı olarak eğitilmiş olma şartı aranıyor muydu?
- 3) Kütüphaneciler başka işler yapabiliyor muydu?
- 4) Kütüphanecilerin kariyerleri boyunca kütüphanecilik dışında yaptıkları işler neydi?
- 5) Selçuki'nin Maarif Vekaleti'nde çalışan yaklaşık 7000 kişinin biyografilerini tutmasının sebebi neydi?

Literatür Değerlendirmesi

Türk kütüphanecilik tarihi ve Türk kütüphanecilerinin tarih içerisindeki gelişimiyle ilgili yayınlar bu makale kapsamında değerlendirilmiştir. Bu yayınlara bakarak Tanzimat Dönemi sonrasında Osmanlı Devleti'nde vakıf kütüphanelerinin dışındaki kurumlarda görev yapan hâfız-ı kütüplerin eğitimleri ve mesleki gelişimleriyle ilgili yayınların sınırlı olduğu söylenebilir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemde kütüphanecilik kurumunun dönüşümünü ele alan literatür, hem bireysel kütüphanecilik örnekleri hem de kurumsal yapılanma süreçleri üzerinden zengin bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda Cumhuriyet Döneminde kütüphanecilik eğitiminin kurumsallaşmasına odaklanan "Türkiye'de Kütüphanecilik Eğitiminin Dünü ve Bugünü" (1955), "Türkiye'de Kütüphanecilik Eğitiminin Tarihçesi" (1957) ve "Türk Kütüphaneciliğindeki Gelişmeler" (1974) adlı çalışmalar, mesleğin akademik kimliğinin oluşum sürecini, program içerikleri ve eğitim politikaları bağlamında değerlendirmektedir. Erken dönem istatistiksel yaklaşımların öncüsü sayılabilecek "Eski İstanbul Kütüphaneleri ve Bir İstatistik" (1975) ise, vakıf kütüphanelerinin sayısal dağılımı ve koleksiyon çeşitliliği üzerinden dönemin bilgi kurumlarını niceliksel bir bakışla anlatmaktadır. "Tanzimattan Cumhuriyete İzmir'de Kütüphanecilik" (1991) isimli çalışma, taşra kütüphaneleri üzerinden bölgesel bir perspektif geliştirerek merkez-taşra ilişkisinin kütüphane politikalarındaki yansımalarını ortaya koymaktadır. Buna karşılık "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi" (2014) başlıklı araştırma, modern devletin bürokratikleşme süreciyle birlikte kütüphanelerin idari ve ideolojik işlevlerinde yaşanan dönüşümü analiz etmektedir. "Süleymaniye'de Bir Hâfız-ı Kütüb: Mehmet Hazmi Tura (öl. 1960) ve Yazma Eserlere Düştüğü Tetkik Notları" (2020) başlıklı çalışma, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet Dönemlerinde kütüphane personelinin pratiklerini inceleyerek, kütüphane faaliyetlerine ilişkin gözlemler ortaya koymaktadır.

Hem yaptıkları akademik çalışmalarıyla hem de kütüphanecilik alanında yürüttükleri faaliyetlerle Cumhuriyet Dönemi Türk kütüphaneciliğinin modernleşmesine yol çizen iki önemli ismi de burada zikretmek gerekir. Fehmi Ethem Karatay ve Adnan Ötüken, Türk kütüphaneciliği tarihine yaptıkları katkılarla günümüzde anılmaya değer en önemli kişiler olmuşlardır. Fehmi Ethem Karatay'ın Darülfünun Kütüphanesi'ne müdür olduktan sonra açtığı kurslarda verdiği ders notlarından oluşan "Kütüphanecilik", "Kitabiyat" ve "Tasnif-i Aşari Kavaidi" isimli eserler (1925-1927) Cumhuriyet Dönemi Türk kütüphaneciliğinde görülen değişimlerin ele alındığı en hacimli eserlerdendir. Adnan Ötüken'in kütüphaneciler için rehber niteliğinde olan "Bibliyotekçinin El Kitabı I" (1947) ve "Bibliyotekçinin El Kitabı II" (1948) isimli çalışmaları ise alana sunduğu en değerli katkılardandır. Kütüphaneci rehberi niteliğindeki bu yayınlar Osmanlı Dönemi kataloglarının önemini ele alan ve bu doğrultuda kataloglamanın kütüphanecilik faaliyetleri üzerindeki önemini vurgulayan ilk önemli çalışmalardandır.

Cumhuriyet öncesinde Türk kütüphaneciliği üzerine kapsamlı araştırmalar yapan Özer Soysal, "Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapı'dan Yeniden Yapılanış'a" isimli 6 cilt halinde yayımlanan hacimli çalışması (1998) ve diğer akademik yayınlarıyla Türk kütüphaneciliğine önemli katkılarda bulunmuştur. Türk kütüphanecilik tarihine ışık tutan İsmail Erünsal'ın "Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik" (2020) kitabı ise, Osmanlı vakıf kütüphaneleriyle ilgili en kapsamlı çalışmadır. Osmanlı hâfız-ı kütüplerinin, çalıştıkları

kütüphaneleri ve buralardaki görevlerini birincil kaynaklara dayanarak ortaya koyan bu yayın, özellikle vakıf kütüphanelerini merkezine alarak 19. yüzyıl ortalarına kadarki Türk kütüphaneciliğinin detaylı bir portresini çizmektedir.

Tuba Çavdar [Karatepe], “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi” başlıklı doktora tezinin (1995) Kütüphane Teşkilatı başlıklı II. Bölümü içerisinde yer alan “Personel” başlığı altında, Osmanlı Kuruluş Dönemi kütüphanecileriyle 19. yüzyıl kütüphanecilerinin farkını ortaya koymuştur. Ancak bu çalışma da odağına genellikle vakıf kütüphanelerini ve kütüphanecilerini almıştır. Karatepe’nin (2015) çalışmasında ise kütüphanecilik tarihinde önemli bir yeri olan Ahmed Muhtar’ın İstanbul kütüphanelerinin durumunu gösteren raporunun çeviri metni ve yazarın değerlendirmesi yer almaktadır.

Mine Bilgili’nin yüksek lisans tezi (2016), Osmanlı kütüphanecilerini belirli bireyler üzerinden incelemesi ve bu kütüphanecilerinin kariyerlerini detaylıca ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Bu çalışmadaki Meşhur Hâfız-ı Kütübler başlığı altında Molla Lütfi, İsmail Saib Sencer Efendi, Fındıklı İsmet Efendi, Sabri Kalkandelen ve Mehmed Ali Bey isimli hâfız-ı kütüplerin hayatlarına yer verilmiştir. Bu çalışmada adı geçen kütüphanecilerin sicill-i ahvallerinin kaynak olarak kullanılmamış olması kendisini makalemizden farklı kılmaktadır. Kütüphanecilerin tarihine ait en dikkat çekici yayınlardan biri “Hâfız-ı Kütübden Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi” (Tak, 2020) başlıklı çalışmadır. Bu yayında kütüphaneciliğin mesleki bir formasyon olarak gelişimi ve hâfız-ı kütüplerin değişen rolleri; hâfız-ı kütüplüğün ortaya çıkışından Tanzimat’ın ilanına, Tanzimat’tan Cumhuriyet’in ilanına ve Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar üç ayrı dönem bağlamında incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Hâfız-ı kütüplüğü merkeze alan bir diğer yayının konusunu Eyüp’te bulunan Hüsrev Paşa Kütüphanesine hâfız-ı kütüp istihdamı ve bu istihdam için Maarif Nezaretince yapılan imtihan oluşturmaktadır (Dıġıroġlu, 2024). Bu çalışmada da kütüphaneci olmak isteyen kişilerin yetkinlikleri ve ilgili görev için yeterlilikleri teker teker incelenmiş ancak çalışmamızdan farklı olarak, adı geçen kişilerin sicill-i ahvallerine veya biyografilerine yer verilmemiştir. Bu çalışma üzerinden sözkonusu imtihana giren hâfız-ı kütüplerin isimleri, yaşadıkları yerler, mesleğe uygunlukları açısından donanımları izlenebilse de tüm hayatları boyunca aldıkları eğitim veya başından itibaren iş deneyimlerine erişilememektedir.

“Kütüphaneci” odağıyla kaleme alınan bir diğer yayın Ayşe Buluş ve Burak Delibaş’a aittir (2021). Bu yayında, 1924 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde görevlendirilmesiyle kütüphanecilik mesleğine ilk adımını atan, mesleğin Türkiye’deki ilk temsilcisi Fehmi Edhem Karatay’ın biyografisi literatüre dayalı olarak okura sunulmuştur. Kütüphanecilikle ilgili ilk meslek kursunu açan Karatay, yurtdışında eğitim almış ilk kütüphaneci; fiş katalog sistemini ve onlu sınıflamayı uygulamış bir eğitmandir. Bu yayının amacı Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kütüphanecilerin gelişimini ortaya koymak değil; erken Cumhuriyet’in ilk kütüphanecisinin yetkinlikleri ve sorumluluklarını okuyucuyla buluşturmandır. Delibaş, “Osmanlı Mezar Taşlarında Hâfız-ı Kütübler: Kütüphanecilik Tarihine Dair Bir İnceleme” (2025) başlıklı makalesinde İstanbul’da medfun yirmi altı; Burdur’da defnedilmiş iki, Trabzon, Rodos, Çorum, Bayburt, Bursa ve Konya’da topraġa verilmiş birer hâfız-ı kütüpün mezar taşlarını tespit etmiştir. Delibaş, mezartaşları yardımıyla; hâfız-ı

kütüplerin, görev yerlerinin ve kurumlarının belirlenebileceğini ifade etmektedir. Osmanlı Dönemi'ndeki özel kütüphaneleri ve arşiv fonlarını merkezine alan "Osmanlı Devleti'nde Satın Alınan Özel Kütüphaneler / Koleksiyonlar: Belgesel-Metodolojik Bir İnceleme" başlıklı yayında arşiv belgeleri ve kütüphane talimatnameleri incelenmiş ve o dönemin hâfız-ı kütüplerinin yaptıkları teknik işlere değinilmiştir (Anameriç, 2021, s. 307).

Osmanlı kütüphanecilik tarihiyle ilgili en güncel çalışma Öktem Tatlav'ın doktora tezidir (2025). Bu tezde kütüphaneciliğin beş temel ögesi, bir bölüm olarak ele alınmış, vakıf kütüphanecileri dışında kalan ve Tanzimat Dönemiyle beraber kendini gösteren milli kütüphaneyle saray, okul, resmi daire, müze ve cemiyet kütüphanelerinde çalışan personellerin unvanlarına ve sorumluluklarına yer verilmiştir (Öktem Tatlav, s. 196).

Kütüphanelerin ve kütüphanecilerin tarihi gelişimiyle ilgili yayımlar, yapılan literatür taraması sonucunda tespit edilmiş ve detaylıca incelenmiştir. Ancak bu çalışmaların neredeyse hiçbirinde, bu makalenin odaklandığı tarih aralığı olan 19.-20. yüzyıllarda, kütüphaneler için hizmet veren belirli şahısların hayatlarına ve mesleki deneyimlerine, özellikle biyografiler ve sicill-i ahvaller kaynak alınarak değinilmediği tespit edilmiştir. Bu makale, literatürdeki bu eksikliği gidererek Osmanlı kütüphanecilerinin eğitimlerini ve mesleki rollerini "belirli" kütüphane çalışanları üzerinden ortaya koyacaktır. Bu araştırma yapılırken, kütüphanecilerin sicill-i ahval dosyalarına ulaşılması hedeflenmiştir. Ulaşılan sicill-i ahvaller Dahiliye Nezareti fonundakilerle sınırlı kalmıştır. Devlet Arşivleri'ndeki Maarif fonunun Sicill-i Ahval serisi araştırmaya açıldığında eksik kalan bilgilerin tamamlanacağı kanaatindeyiz.

Yöntem

Bu çalışmada doküman analizi ve belge tarama yöntemleri kullanılmıştır. Doküman analizi, yazılı ya da görsel materyalin sistematik biçimde incelenerek yorumlanmasına dayanan bir nitel araştırma yöntemi (Yıldırım ve Şimşek, 2018) olmakla beraber; belge tarama, belge ve ilgili kaynakların incelenerek veri toplanması olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmada ulaşılan ve tümü Eski Harfli Türkçe (EHT) olan biyografilerin ve sicill-i ahvallerin Latin harfleriyle transkripsiyonu yapılmıştır. Bu yöntem aracılığıyla belgelerden elde edilen veriler, içerik çözümlemesi yapılarak değerlendirilmiştir (Bowen, 2009). Çözümleme hem betimsel hem de tarihsel boyutta gerçekleştirilmiştir. Kütüphanecilerin eğitim düzeyi, mesleki formasyonları, görev yaptıkları kütüphane türleri ve unvanları belgelerin içeriğinden türetilmiş, gerekli durumlarda literatürdeki kavramlarla desteklenmiştir. Tek bir kaynağa bağlı kalınmayarak ortaya konan bu araştırma, daha önce hâfız-ı kütüpleri konu alan yayınlanmış ikincil kaynaklar ile hâfız-ı kütüplerin biyografileri ve sicill-i ahvallerinden oluşan birincil kaynakları kapsamaktadır. Bu çerçevede çalışma, tarihsel araştırma deseni içerisinde değerlendirilebilir. Çünkü geçmişteki bir olgu (19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'daki kütüphanecilik mesleği ve mesleki eğitim) belgeler üzerinden incelenmektedir.

Bu çalışmada doküman analizi ve belge tarama yöntemlerinin tercih edilmesinin nedeni, araştırma konusunun doğrudan yazılı tarihsel belgeler üzerinden incelenmesini gerektirmesidir. 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı'daki kütüphanecilerin mesleki gelişimlerini ortaya koymanın en güvenilir yolu, döneme ait birincil kaynaklar olan sicill-i ahvaller ve biyografiler üzerinden ilerlemektir. Dolayısıyla yöntem seçimi, araştırma sorusuyla doğrudan örtüşmektedir. Kullanılan belgeler SALT Araştırma Veritabanı'nda yer alan Ateşizade Mehmed Bedreddin

Selçuki fonundaki 5438 biyografi içinden, “kütüphane”, “kütübhanne” ve “hâfız-ı kütüp” anahtar kelimeleriyle tarama yapılarak belirlenmiştir. Böylece araştırma doğrudan kütüphanecilik mesleğiyle ilgili biyografilere odaklanmış, konu dışı belgeler kapsam dışı bırakılmıştır. Bu seçimle, veri seçiminin sistematik bir biçimde yapılması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın hipotezi, 19. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nde kütüphanecilik mesleğini icra eden kişilerin, önceki dönemlere göre daha sistemli bir eğitim sürecinden geçtikleri ve belirli bir mesleki formasyona sahip olduklarıdır. Bu hipotez doğrultusunda çalışmamızda, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde kütüphaneci olarak çalışanların aldıkları eğitim ve mesleki gelişimleri gerçek kişiler üzerinden ortaya koyulacaktır. Bu gerçek kişiler, SALT Araştırma Veritabanı içerisinde bulunan “Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki” isimli fondaki biyografiler taranarak tespit edilmiştir. Bu fon içerisinde yukarıda yazan kelimelerle arama yapılmış otuz bir biyografiye ulaşılmıştır.

Bu biyografi sahiplerinden yirmi altısı 1867-1919 yılları arasında ya kütüphane müfettişliği yapmış ya da çeşitli kütüphanelerde hâfız-ı kütüp, kütüphane memuru gibi görevler almıştır. Bu kişilere Bulgular başlığı altında detaylıca yer verilecek; eğitim ve çalışma hayatları incelenerek 19. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti’nde kütüphanelerde görevlendirilen kişiler üzerinden bir “kütüphaneci” profili ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kapsam dışında bırakılan biyografi sahiplerinden ilki Muallim Refik Ahmed¹ bir yazardır ve Kütüphane-i Milli-i Osmani’de pek çok eseri bulunmaktadır. Fatma Zehra Hanım “kütüphane” kelimesiyle yapılan aramada, Bayezid Kütüphane-i Umumisinde birçok kitabı bulunduğu için² karşımıza çıksa da kütüphanede görev almadığından kapsam dışında bırakılmıştır. SALT Araştırma’nın veritabanında “kütüphane” kelimesiyle yapılan aramalar sonucunda ulaşılan bir diğer isim de Muallim Hâfız Hamid Efendidir. Hamid Efendi³, Balıkesir’de Hacı Ali Medresesi yakınındaki kütüphanenin hâfız-ı kütübü Somalı Hacı Hâfız Mehmed Efendi’den Kur’an-ı Kerim öğrendiği SALT Araştırma’nın veritabanında kaydedildiği için arama sonucu olarak karşımıza çıkmış; o da kütüphaneci olmadığından çalışmaya dahil edilmemiştir. Mustafa Safvet Paşa⁴ asker ve muallim olarak görev yapmıştır; kütüphaneci değildir. Kendisine “Ayaklı kütüphane” dediği için arama sonucunda karşımıza çıkmış ve aynı sebeplerle çalışma kapsamına alınmamıştır. Çalışmaya dahil edilmeyen bir diğer biyografi Muallim Hüseyin Sıtkı Efendi’ye⁵ aittir. Sıtkı Efendi’nin ismine kütüphanede Arapça dersi aldığı için bilgisi kaydedildiği için ulaşılmıştır; kendisinin kütüphanecilikle ilgili bir görevi bulunmadığından o da çalışmaya dahil edilmemiştir.

¹ SALT Araştırma, EATBR124

² SALT Araştırma, EATBF070

³ SALT Araştırma, EATBH113

⁴ SALT Araştırma, EATBM0218

⁵ SALT Araştırma, EATBH330

SALT Araştırma’da Bir Arşiv Fonu: Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki

Garanti Bankası’nın mimarlık, güncel sanat ve tarih temalı kültür kurumlarını 2012’de tek çatı altında toplamasıyla kurulan SALT Araştırma’nın geniş bir dermeye sahip kütüphanesi ve yukarıda bahsedilen konulardaki belgelerden oluşan bir arşivi bulunmaktadır (Yılmaz, 2014, s. 463). Bu arşivin Kent ve Toplum başlıklı kategorisindeki eğitim konulu belgelerine Maarif Vekaleti başkâtiplerinden Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki’nin, 2010’da Fatih civarındaki bir sahaftan satın alınan belgeleri eklenmiştir. Bundan birkaç sene sonra bu sefer Nişantaşı’ndaki bir sahaftan Mimar Mustafa Şemsettin Şeniz Arşivi satın alınmıştır. SALT Araştırma ve Programlar Yardımcı Direktörü Dr. Lorans Tanatar Baruh’tan iki arşiv arasında bir ilişki olduğu; arşivlerin tanımlanması sürecinde Şeniz’in, Selçuki’nin babası olduğunun tespit edildiği öğrenilmiştir. İki arşivin de boş bir evden alındığının öğrenilmesi, bu arşivlerin aynı noktadan dağıldığı düşüncesini doğurmuştur. Nitekim arşivler SALT Araştırma’da tekrar bir araya gelmiştir (kişisel iletişim, 7 Temmuz 2025; “Mustafa Şemsettin Şeniz”, 2025).

Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki

Osmanlı tarihçiliğinde kolektif grup biyografisi üzerine henüz çok eski döneme ait çalışmalar bulunmamaktadır. Son dönemde biyografik çalışma olarak değerlendirilebilecek önemli örnekler mevcuttur. Örneğin Suraiya Faroqhi’nin (2009) Osmanlı İmparatorluğu’nda 1480-1830 dönemini kapsayan kolektif biyografi araştırmasına dair değerlendirmesi, bu tür grup odaklı tarihsel incelemelerin erken ve sistemli biçimde ele alınmasına önemli bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca Abdülkadir Özcan (2013) da Osmanlı tarihçiliğindeki kaynak ve yazım yönelimlerini analiz ederken biyografi ve prosopografi gibi yöntemlerin önemine dikkat çekmiştir. Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki koleksiyonu da henüz yayınlanmamış olsa da bu çalışmalara örnek gösterilebilir.

1890-1925 tarihlerini kapsayan Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki fonu içerisinde, Maarif-i Umumi Nezaret-i Celilesi Tedrisat-ı İbtidaiye Müdüriyet-i Umumisi⁶ Birinci Şube Mümeyyizi⁷ Selçuki’nin tuttuğu, Maarif Vekaleti’nde görev yapmış 7.000’e yakın kişinin biyografileriyle birlikte taslak kitaplar, yazışmalar ve aile fotoğrafları bulunmaktadır. Belgeler içerisinde, Maarif Vekaleti’nde görevlendirilen muallim, memur, müstahdem, hâfız-ı kütüp, müfettiş ve müdürlerle çeşitli meslek erbaplarının biyografileri yer almaktadır (Gülmez Saydam, 2025).

Selçuki’nin SALT Araştırma’daki biyografisinde Cemaziyelahir 1285’te [1868] doğduğu yazmaktadır.⁸ Ancak Dahiliye Nezareti’ndeki sicill-i ahval kaydında, doğum tarihinin İstanbul Vilayeti Meclis İdaresinin 2 Teşrin-i Evvel 328 [15 Ekim 1913] tarihli mazbatasıyla 1283 [1866] senesi olarak düzeltildiği belirtilmiştir İstanbul, Beşiktaş’ta dünyaya gelen Selçuki’nin babası, Nazime Sultan’ın kahvecibaşısı Ali Rıza Efendi, eşi Mehmed Emin Bey’in kızı Safiye Hanım’dır (Gülmez Saydam, 2025). Sıbyan mektebini ve akabinde Soğuk Çeşme Rüşdiye-i Askeriyesinden mezun olmuştur. Üç sene kadar lisan mektebine devam etmiş ancak göz rahatsızlığı nedeniyle diploma almadan kendi isteğiyle okulu bırakmıştır. Türkçe okuryazar olan, Fransızca okuyabilen Selçuki’nin, Telhis-i Tarih-i Osmani, Telhis-i Coğrafya, Risale-i İmla, Saika-i Aşk, Ahadis-i Sâz (?) isimli eserleri bulunmaktadır.

⁶ Günümüz Türkçesiyle Eğitim Bakanlığı, İlköğretim Genel Müdürlüğü olarak ifade edilebilir.

⁷ Bir dairede kâtiplerin yazılarını ve evrakı inceleyip tashih eden memur

⁸ SALT Araştırma, EATDOC0001

1884'te Dersaadet Gümrük Muhasebe Kalemi'nde çırak olarak çalışmaya başlayan Selçuki, 14 Ekim 1885'te [1 Teşrin-i Evvel 1301] Maarif Nezaret-i Celilesi Mekatib-i İbtidaiye İdaresi'nde kâtip olarak göreve başlamış; 22 Haziran 1894'te [10 Haziran 1310] aynı kalemin kitabet-i saniliğine (ikinci kâtiplik) tayin edilmiştir. 27 Nisan 1896'da [15 Nisan 1312] Tophane'de Maşruk-ı Füyuzat isimli özel okulun müdürlüğü kendisine ilave memuriyet olarak verilmiştir. 1886'dan 1892'ye kadar Mekatib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği, Mekatib Komisyonu, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi, Aş ve Fodula (ekmek) Komisyonu Azalığıyla Zühtü Paşa'ya bağlı Tetkik-i Müellefat Komisyonu'nda memur ve müfettişlik görevlerini üstlenen Selçuki okulların ıslahı için çalışmış; müfredat çalışmaları yapmıştır. 26 Ekim 1897 [14 Teşrin-i evvel 1313] Mekatib-i İbtidaiye İdaresi Başkitabetine terfi olmuştur. Bu idarenin 1906 yılında kapatılmasıyla birlikte kadro haricinde kalan Selçuki, 1909 yılında idarenin tekrar kurulmasıyla Başkitabete yeniden tayin edilmiştir. 6 Eylül 1909 [24 Ağustos 1325] tarihinde İstanbul Vilayeti Maarif İdaresi Başkitabetine atanmış; Maarif'e ait arsaların ölçülmesiyle satılması, medaris-i aliyyede hesap tetkiki, Dersaadet'te Selatin-i Azam ve hayır sahipleri tarafından yaptırılan ancak zamanla harap olan ibtidai mektepleri için çeşitli tarihlerde kurulmuş komisyonlarda üyelik yapmıştır.

Kariyeri boyunca çeşitli madalyalarla ödüllendirilen Selçuki, 30 Ağustos 1897 [1 Rebiülâhir 1315] tarihinde dördüncü rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani; 1921'de ikinci rütbeden maarif nişanı, 5 Şubat 1903'te [7 Zilkade 1320] üçüncü rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani ve 28 Mart 1906'da [2 Safer 1324] Hicaz Demiryolu Madalyası almaya hak kazanmıştır. Ayda bir defa neşredilen Bedriye isimli bir derginin ruhsatı da Selçuki'nin elinde bulunmaktadır (DH SAİDd., 126: 124).

Bu çalışma kapsamında SALT Araştırma'nın söz konusu fonunda, kütüphanelerde çeşitli görevler yapmış kişilerin biyografileri tespit edilmiş ve dönemin kütüphanecilerinin mesleki gelişim süreci, devlet arşivlerindeki belgelerle desteklenerek gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Selçuki'nin bu biyografileri neden topladığı bu çalışma ortaya çıkarken en çok sordüğümüz sorudur. Bu soruya net bir cevap veremsek de kendisinin 1924 [1340] yılında yazdığı Hadikatü'l- Mekâtib isimli eserinden hareketle bir tahminde bulunabiliriz. Hadikatü'l- Mekâtib, Dersaadet ve Bilad-ı selasede (Galata, Üsküdar, Eyüp) bulunan, altı yüzü aşkın okulun nerede olduklarını belirtir ve bu okulları hem inşa edenlerin hem de vakfedenlerin tercüme-i halleriyle okulların her biri hakkında düzenlenen vakfiyeleri ortaya koyar. Söz konusu biyografiler, Selçuki'nin belgelere dayalı yazdığı bu eserde kullanılması da muhtemelen başka bir eserde kullanılmak amacıyla bir araya getirilmişlerdir⁹ (Selçuki, 1924, s. 1.).

⁹ SALT Araştırma, EATBKD006

19. ve 20. Yüzyıllarda Kütüphaneciliğin Dönüşümü

Kütüphaneciliğin hem bir meslek hem de bir kamu hizmeti olarak günümüz modern toplumlarında karşı karşıya kaldığı sorunların kökenini araştırmak, ancak bu kurumun tarihsel gelişim sürecinin doğru anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda kütüphanecilik kurumunun nasıl ortaya çıktığını ve zaman içerisinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini incelemek, söz konusu mesleğin günümüzdeki işlevlerini yorumlayabilmek açısından önem taşımaktadır (Soysal, 1980, s. 98).

Osmanlı'nın kuruluş dönemine ait kütüphaneler ve bu kütüphanelerde görev yapan hâfız-ı kütüplere dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu döneme ait vakfiyelerde, hâfız-ı kütüplere ilişkin görev tanımlarının, atama usullerinin ve taşınması gereken niteliklerin vakfiyelerde ayrıntılı biçimde belirtildiğinin vurgulanmasına karşılık mesleki eğitimlerine dair herhangi bir veriye rastlanmadığı ifade edilmektedir. Bu sebeple bu dönemde kütüphanecilikten bağımsız bir meslek dalı olarak söz etmek mümkün değildir. Hâfız-ı kütüplüğe ilişkin en erken düzenlemelere, 15. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed tarafından hazırlanan vakfiyelerde rastlansa da eğitilmiş olmalarına dair bir şart göze çarpmamıştır (Erünsal, 1997, s. 94.; Tak, 2020, s. 86).

19. yüzyılda devlet yapısında ve toplumsal organizasyonda gözlenen köklü dönüşümler, kütüphanecilik mesleğini de etkilemiş; bu süreçte klasik dönem hâfız-ı kütüplüğünün yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle bilim, sanayi ve teknoloji alanlarında meydana gelen gelişmeler, okullaşmanın bütün dünyada yaygınlaşması, bilgi üretimin ve kitap basımındaki artış kütüphane anlayışını değiştirmiştir. Tanzimat Döneminden sonra kütüphane hizmetlerinin artık kurumsallaşmaya başlamasıyla da hâfız-ı kütüplerin görev tanımlarını ve sorumluluk alanlarını yeniden şekillenmiştir.

19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başında Osmanlı kütüphaneciliği, vakıf temelli örgütlenme biçiminden çıkarak devletin bürokratik denetimi altına girmeye başlamıştır. Ahmed Zeki Bey'in 1909 tarihli raporunda yer alan düzenlemeler, bu dönüşümün en belirgin örneklerindedir. Raporda kütüphane personeli; müdür, müdür vekili, hâfız-ı kütüb, kâtip, muhasebeci, müfettiş ve hademe gibi kademelere ayrılmış; personel için Arapça, bibliyografya, fotoğrafçılık bilgisi ve Avrupa dillerine aşinalık şart koşulmuştur. Bu düzenlemeler, hâfız-ı kütübün geleneksel "kitap muhafızı" kimliğinden çıkarak, bilgi yönetimi ve koleksiyon düzenleme alanlarında uzmanlaşan bir kütüphane memuru kimliğine evrilmekte olduğunu gösterir. Böylece, Osmanlı'da kütüphanecilik mesleği 20. yüzyılda modern, teknik ve idari bir disiplin hâline gelmiştir (Erünsal, 1982, s. 334-336).

Osmanlı Devleti'nde Kütüphaneci Olmak

Osmanlı kütüphaneleri, kuruluş amaçları ve koleksiyon yapılarına göre farklılıklar gösterse de tüm kütüphane türlerinin ortak noktası, yönetim ve sorumluluğun "hâfız-ı kütüb" unvanını taşıyan görevlilerde toplanmış olmasıdır. "Kitapları ve kitapların bilgisini muhafaza eden, koruyan" anlamına gelen bu unvan, 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı kütüphanelerinde görev yapan meslek mensuplarını tanımlamak üzere kullanılmıştır. Literatürde bu kişilere zaman zaman "emin-i kütüb", "hazin" ya da "hazin-i kütüb" gibi adlarla da atıfta bulunulmuştur (Erünsal, 1997, s. 94).

Tanzimat Dönemi ile kurumsal kimlik kazanmaya başlayan kütüphaneler, personel yapısı açısından da dönüşüme uğramıştır. Erken dönem Osmanlı kütüphanelerinin çoğu, bir medrese ya da cami bünyesinde az sayıda kitabın bulunduğu yapılar; bu mekanlarda genellikle düşük ücretle en fazla üç hâfız-ı kütüp görevlendirilmekteydi. Müstakil kütüphanelerin kurulmasıyla birlikte personel hiyerarşisine göre kadrolar genişletilmiştir. 19. yüzyıl başlarından itibaren “mücellid” (ciltçi), “bevfab” (kapıcı), “ferraş” (temizlik görevlisi) ve “mustahfız” (muhâfız) gibi unvanlarla çalışan personelin de bu yeni yapı içerisinde çalışmaya başladığı görülmektedir (Erünsal, 1991, s. 137-139; Çavdar, 1995, s. 75).

Öte yandan hâfız-ı kütüplük, çoğu zaman kişilerin birincil mesleği olmaktan ziyade, yürüttükleri ikinci bir görev olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyıl öncesinde tekke şeyhleri, türbedarlar, müderrisler, müftüler, mahkeme kâtipleri, medrese öğrencileri, imamlar, vaizler ve mektep hocaları gibi farklı meslek grubundan bireylerin hâfız-ı kütüp olarak görevlendirildiği bilinmektedir. Kütüphanecilik formasyonu olmayan bu kişilere yüklenen sorumluluklar vakfiyeler aracılığıyla incelendiğinde, esas görevlerinin kitapları korumak, okuyuculara kitap temin etmek, uygun şartlar altında ödünç işlemlerini yürütmek olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, okuyucuların gözetimi, kitapların yırtılma, kesilme ya da mürekkep dökülmesi gibi fiziksel zararlardan korunması da hâfız-ı kütüplerin görevleri arasında yer almıştır (Erünsal, 2020, s. 341, 345).

19. yüzyıldan sonra kütüphaneciler, daha önceki dönemden farklı olarak formasyon sahibi olanlardan özellikle de Maarif Nezareti'ne bağlı olan muallimlerden seçilmeye başlanmıştır. Bu dönemde karşımıza çıkan bir diğer görevli de kütüphane müfettişleridir. Hem eski hem de yeni tür kütüphanelerdeki değerli kitapların korunması amacıyla, kütüphanelerin denetlenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu zorunluluk yeni bir idari düzenlemeye gidilmesi ihtiyacını doğurmuş ve bu bağlamda, kütüphaneler müfettişliği tesis edilmiştir. Burada çalışan kütüphane müfettişlerinin görevi, kütüphanelerin sayımıyla durumunu ortaya koyarak, acilen yapılması gerekenleri işaret etmektir. (Karatepe, 2015, s. 15).

Bulgular

Bu kısımda, SALT Araştırma'nın Ateşizade Bedreddin Selçuki fonu içerisindeki biyografiler serisinde tespit edilen kütüphane görevlilerinin eğitim ve kariyer hayatları analiz edilecektir. Mesleki açıdan incelendiğinde yedi kütüphane müfettişliği; on iki hâfız-ı kütüplük, bir adet kütüphaneler tahriri müdür muavinliği, sekiz kütüphane memurluğu ve bir kütüphane muhâfızlığı görevi karşımıza çıkmaktadır. Bir kişi de unvan olmaksızın kütüphaneyi düzenlemekle görevlendirilmiştir. Bu kişilerin hangi formasyona sahip oldukları, kütüphanecilikle birlikte hangi görevleri yürüttükleri ve görev yerleri belirlenmiş; kütüphanecilik kariyerlerinin başlangıcına göre kronolojik bir sırayla verilmiştir. Bu başlıklar incelendiğinde bazı kütüphanecilerin kariyer hayatları tablo şeklinde verilirken bazılarının sadece paragraflarla ifade edilmiştir. İncelenen yirmi altı kütüphaneciden [Meydanizade Mehmed] Sadık Efendi, Mehmed Halet Efendi, İsmail Hakkı Bey (Hâfız), Numan Efendi (Hacı), Selahaddin Bey [Ali Sukuti], Mahmud Sıdkı Bey ve Mehmed Hamdi Efendi'nin sicil-i ahval kayıtlarına Devlet Arşivleri'nden ulaşılabilmektedir. Bu durum o kişi hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamıza yaramıştır. Paragraf haline geldiğinde kariyer bilgileri tam olarak izlenemediğinden; hakkında fazla veri bulunanların kariyerleri tablolaştırılmıştır. İncelenen

kütüphanecilerden üçü Mekteb-i Sultani’de görev yapmışlardır; üçünün de sicill-i ahval dosyasına ulaşılammıştır. Mekteb-i Sultani’de çıkan yangın sonucu bu okuldaki kariyer bilgileri de yok olmuş olmalıdır. Hem kurum birliği hem de bilgi sınırlılığı nedeniyle bu kişiler “Mekteb-i Sultani Kütüphanecileri” alt başlığı altında incelenmiştir. Kütüphanecilerden bir kısmı Tanzimat öncesinde çok daha yaygın olan vakıf kütüphanelerinde; büyük bir kısmı da modernleşme sürecinde ortaya çıkan okul, saray ve kurum kütüphanelerinde görev yapmaktadır. Bu farklılığın kütüphaneci profiline etkisi olup olmadığı yine bu başlık altında incelenecektir.

Abdurrahman Nacim Efendi

Nacim Efendi, aslen Diyarbakırlıdır; ilk eğitimini klasik İslami ilimlerin verildiği medreselerde almıştır. Taşra kaymakamlıklarında çalıştıktan sonra, kütüphaneler müfettişliğine atanmıştır. Bu memuriyeti süresince kütüphane fihristlerini düzenlemekle görevlendirilmiştir.

Adliye teşkilatında da önemli görevlerde bulunan Nacim Efendi, Beyrut Vilayeti müdde-i umumiliği (savcılığı), adliye müfettişliği ve Şura-yı Devlet’te İştıyak Riyaseti gibi mevkilerde görev yapmıştır. 1866’da [1283] Paris Sefareti’nde geçici olarak görevlendirildiği ve süresinin uzatmak için girişimlerde bulunduğu bilinmektedir.¹⁰ Nacim Efendi ayrıca Müşir Derviş Paşa’nın Suriye’deki çiftliğinde de görev yapmış; Darüşşafaka’nın kurucu heyetinde yer almıştır.¹¹

Hacı Hâfız Hasan Tahsin Efendi (Osman Efendi)

Hasan Tahsin Efendi, 19-20. yüzyıllarda Osmanlı kütüphaneciliği sahasında görev yapmış önemli bir isimdir. 1851 [1267] senesinde Tokat’ta doğmuştur. İlkokulu bitirdikten sonra Bayezid Camii-i Şerifinde Kayserili Elhac Derviş Ali Rıza Efendi’den icazetname almış; 1873’te [1289] Darülmualimin’e devam ederek Meclis-i Kebir-i Maarif’te ikinci derecede muallim olmaya hak kazanmıştır. 13 Mayıs 1884 [1 Mayıs 1300] tarihinde Bayezid Umumi Kütüphanesi’nin hâfız-ı kütüb-i saniliğine yeniden tayin olmuştur. Bu kütüphanenin kurulması ve açılması sırasında görevlendirilen Tahsin Efendi, kütüphanede bulunan kitaplarla risalelerin korunması ve düzenlenmesinden sorumlu tutulmuştur.

Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi hâfız-ı kütüplüğü, İbrahim Efendi’nin vefatı dolayısıyla küçük oğlu Halil Hıfzı’ya geçecekken yaşı küçük olduğundan bu görevin, kütüphanenin hâfız-ı kütüb-i sanisi olan Hasan Tahsin Efendi’ye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹² 19 Haziran 1893 [7 Haziran 1309] tarihine kadar Bayezid Umumi Kütüphanesi’ndeki görevine devam eden Hasan Tahsin Efendi, 16 Kasım 1915 [3 Teşrin-i Sani 1331] tarihinde vefat etmiştir.¹³

¹⁰ BOA HR.MKT., 556:97, BOA HR.MKT., 565:5

¹¹ SALT Araştırma, EATBA0237

¹² BOA MF.MKT., 117: 146

¹³ SALT Araştırma, EATBH465

Hayret Efendi

Elsine-i selase (Türkçe, Arapça ve Farsça) edebiyatının inceliklerine vakıf, laubali-meşreb bir divan şairi olan Hayret Efendi 1848, Adana doğumludur. Adanalı Hoca Hayret Efendi olarak tanınsa da asıl adı Mehmet Bahaeddin Hayret'dir. Çiftçi Hacı Hüseyin Ağa'nın oğlu olan Hayret Efendi, İmam Zeynelabidin Efendi Hazretleri'nin soyundan gelir (2015, Kalyon ve Kalyon, s. 125).

Tahsilini Adana'da tamamladıktan sonra muallim-i evvelik için imtihan olmayı talep etmiş; imtihan sonucu Darülmuallimin şahadetnamesi almıştır. Süleymaniye Subaşı Medresesi'ne kabul edilerek 1873'te Mekteb-i Nüvvaba dahil olarak burada tahsiline devam etmiştir. Ruus-ı Hümayun naili olmuş; Dersiam¹⁴-ı Ruus-ı Hümayun imtihanına girerek muvakkit olmaya hak kazanmış ama muvakkitlik yapmamıştır.

Hayret Efendi'nin eğitimci olarak çalışma hayatıyla ilgili bilgiler Tablo 1'de verilmiştir. Bu tabloda yer almasına da Hayret Efendi'nin ileri derecede miyop olması sebebiyle Maarif Nezareti'nce Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığından alınarak yerine Kütüphaneler Müfettişliğine atanmasının dikkat çekici bir bilgi olduğu söylenebilir.¹⁵

Tablo 1

Hayret Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
13 Şubat 1871	Adana Rüşdisi Muallim-i Sanisi
5 Ekim 1874	Söğüt kasabasında yeniden kurulan Rüşdiye Mektebi'nde Müdürlük
13 Eylül 1876	Üsküdar Paşakapısı Mekteb-i Rüşdi-i Askerisi Sarf-ı Türki muallimi
15 Ocak 1879	Gülhane Rüşdi-i Askerisi'nin Sarf-ı Türki muallimi
13 Şubat 1879	Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Edebiyat-ı Türkiye muallimi
11 Ağustos 1881	Kütüphaneler müfettişi
13 Aralık 1882	Kütüphaneler Tahriri Müdür Muavini
14 Aralık 1886	Encümen Teftiş ve Muayene Azası
13 Şubat 1900'de	Kütüphaneler müfettişi (ikinci kere)
1907	Meclis-i Maarif Azası
1908	Darülfünun Ulum-ı İlmiye ve Edebiye Şubesi Müdürü

31 Mart [13 Nisan 1909] ayaklanması üzerine Rodos'a gönderilmiş; Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle 19 Aralık 1910 tarihinde affedilerek, Dersaadet'e geri dönmüştür. Hayret Efendi'nin Suk-ı Ukaz ve Şehr-i Ayin isimlerinde edebi risaleleri; Feridetü'l-leal isminde bir Arapça manzumesi ve Miratü'l Harameyn ile Münyetü'r Ragıb isminde basılı eserleri bulunmaktadır. Hayret Efendi, bir dönem Münif Paşa'nın nezaretinde Girit'teki Mekteb-i İdadinin ulum-ı Arabiyye ve diniyye muallimliklerini yapmış; devlet ricaline de özel dersler vermiştir. 1915'te vefat ederek Merkez Efendi Hazretleri'nin kabristanına defnedilmiştir.¹⁶

¹⁴ Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan (İpşirli, 1994, s. 185).

¹⁵ BOA İ.MF., 5: 97

¹⁶ SALT Araştırma, EATBH531

Abdülaziz Efendi

1874 [1290] yılında Köysancak'ta dünyaya gelen Abdülaziz Efendi, medresede Arapça ve Farsça ilimler okumuştur. 29 Kasım 1887'de [17 Teşrin-i sani 1303] Bağdad Umumi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb-i saniliğe tayin edilmiştir (SALT Araştırma, EATBA0020). Devlet Arşivlerinden, Abdülaziz Efendi'nin Bağdad Mekteb-i İdadi Kütüphane-i Umumi'sinde muhâfız-ı sani olarak görev yapmaktayken askere alınması nedeniyle yerine Abdülgafur Efendi'nin görevlendirilmesine ilişkin karar alınmak istendiği bilgisi dışında herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.¹⁷

Hasan Basri Efendi

Hasan Basri Efendi, Selamlık resm-i alisinde¹⁸ memur olarak görev yapan Döşemecibaşı Binbaşı merhum Hüseyin Efendi'nin oğludur. 1871 [1287] yılında Dersaadet'te dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'nde tamamlamıştır. Hasan Basri Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2***Hasan Basri Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar***

Tarih	Görev
5 Aralık 1885	Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite Kalemî
4 Şubat 1888	Beylerbeyi Camii ikinci imam vekili - Mekteb-i İbtidai-i Hamidi'nin ikinci öğretmeni
31 Ekim 1892	Konya İdadisi'nde hâfız-ı kütüb, ambar memuru ve imam
2 Ekim 1897	Üsküp İdadisi'nde hâfız-ı kütüb ve imam
11 Ekim 1901	Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de mubassır
1 Kasım 1908	Darülhayr mubassırı
1 Eylül 1909	Ticaret Mektebi mubassırı
22 Aralık 1909	Seferihisar Sığacık nahiyesi ibtidai mektebi öğretmeni

Konya'daki görevini sürdürürken, bölgenin iklim ve çevresel şartlarının sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yarattığını belirten Hasan Basri Efendi'ye sıtma teşhisi konulmuştur. Doktor raporunu ileri sürerek Dersaadet'te tedavi olmak isteyen Hasan Basri Efendi'ye iki ay süreyle izin verilmiştir.¹⁹

Mustafa Refet Efendi

Aslen Bilecik Sancağı'ndandır. Bursa'da Molla Fenari Müderrisi ve Cami-i Kebir Kütüphanesi²⁰ hâfız-ı kütüb-i evveliyken vefat eden Mehmed Efendi'nin oğludur. 1881'de Bursa'nın Dühter-i Şark (Fışkırak) Mahallesinde doğmuştur. Burada ilköğrenimini tamamlamış; sonra Rüşdiye-i Askeriye'den 1895'te mezun olmuştur. İki sene kadar Cami-i Kebirde ulum-ı Arabiyye ve Farsiyye'yle meşgul olmuştur. Aynı sene babasının vefatı üzerine hâfız-ı kütüplük görevi kendisine verilmiştir. Bu görevi 14 sene yerine getirdikten sonra 19 Kasım 1910 tarihinde Bursa Mekteb-i Sultanisi ve 22 Kasım 1914'te Vefa Sultanisi

¹⁷ BOA MF.MKT., 338:43

¹⁸ Cuma selamlığı

¹⁹ BOA MF.MKT., 189: 172: 1.; SALT Araştırma, EATBH434.; SALT Araştırma, EATBH434E1

²⁰ 1786'da Münzevi Abdullah Efendi Bursa Camii-i Kebir olarak bilinen Ulucami'de bir kütüphane kurmuştur. Kendi kitaplarını bu kütüphaneye bağışlayan Münzevi Abdullah Efendi, Yenişehirli Hacı Osman Efendi'nin kitaplarını da alarak bu kütüphaneye vakfetmiştir (Yavaş, 2012, s. 89).

kâtipliklerine atanmıştır. Mustafa Refet Efendi'nin biyografisi, incelenenler arasında, kütüphanecilik mesleğinin babadan oğula geçtiği tek örnek olması açısından dikkat çekicidir.²¹

[Meydanizade Mehmed] Sadık Efendi

Sadık Efendi, Suriye Evkaf Muhasebecisi rütbe-i uladan²² Abdülkadir Efendi'nin oğludur. 1861'de Şam'da dünyaya gelmiştir. Eğitimine Şam'daki sıbyan mektebinde başlamış, burada Kur'an-ı Kerim'le temel dini bilgileri öğrendikten sonra, Mekteb-i Rüşdi-i Mir'atü'z-Zahir'e devam etmiştir. Bu okulda hem fen hem genel kültür dersleri hem de hat eğitimi almış; 1875 yılında mezun olmuştur.

Tablo 3

Meydanizade Mehmed Sadık Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
22 Mayıs 1882	Şam'da bulunan Derviş Paşa Camii'nde müderris
28 Nisan 1883 - 27 Mayıs 1889	Suriye Vilayeti Maarif Meclisi azası
6 Nisan 1890 - Şubat 1891	Şam Belediyesi, Sandık Emaneti'nde çalışmış
30 Haziran 1892	Suriye Vilayeti Maarif Meclisi azası (ikinci kere)
13 Mart 1893 - 13 Ağustos 1894	Suriye Vilayeti Maarif İdaresi'ne bağlı Sandık Emaneti'nde görevli
13 Ağustos 1894 - 14 Mayıs 1895	Şam İdadisi'nde hem öğretmen hem de kütüphane memuru

Tablo 3'te görüldüğü üzere Sadık Efendi, Suriye Maarif Dairesi'nde sandık eminiyken Şam Mekteb-i İdadisi kütüphane ve depo memurluğuna nakledilmiştir. Önceki memur Osman Efendi'nin ayrılma nedeni bildirilmedikçe Sadık Efendi'nin görevinin onaylanmayacağı bildirilmiştir.²³ Maarif Meclisi'ndeki görevleri ve eğitim kurumlarındaki idari hizmetlerinden dolayı kendisine musıla-i sahn²⁴ tevcih olunmuştur.

Sadık Efendi'nin faaliyetleri yalnızca eğitim ve idareyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda matbuat sahasında da önemli bir girişimde bulunmuştur. 1893'te, Şam'da Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca eserlerin basılması için matbaa kurma teşebbüsünde bulunmuş ve kendisine ruhsat verilmesine karar verilmiştir.²⁵

Mehmed Halet Efendi

SALT Araştırma veri tabanına Halid Efendi olarak kaydedilen kütüphane görevlisinin asıl isminin, hem bu kurumdan elde edilen biyografisindeki EHT yazıdan hem de Devlet Arşivleri'ndeki özetlerden Halet Efendi olduğu tespit edilmiştir. Mülkiye Kaymakamlarından Erzincanlı B(Y)ozagağazade Hacı Süleyman Efendi'nin oğlu olan Halet Efendi 1873'te [1289] Erzincan'da doğmuştur. Erzincan Mülkiye Rüşdiyesinde okumuşsa da diploma alamamış; özel öğretmenden Arapça ve Eski Türkçe öğrenmiştir. 1917'de vefat eden Halet Efendi, 1907 senesinde üçüncü ve beşinci rütbeden Mecidi nişanlarıyla ödüllendirilmiştir.²⁶ Mehmed Halet Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar Tablo 4'te gösterilmektedir.

²¹ SALT Araştırma, EATBM0279

²² Vezirlikten sonra gelen sivil rütbe

²³ BOA MF.MKT., 236: 24

²⁴ Osmanlı eğitim sisteminde yüksek tahsile hazırlayan medrese derecesi (Musile-i Sahn, 2025).

²⁵ BOA DH.MKT., 165: 44.; BOA DH.SAİDd., 196: 70.; SALT Araştırma, EATBS244

²⁶ SALT Araştırma, EATBH501; BOA DH.SAİDd., 139:103

Tablo 4*Mehmed Halet Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar*

Tarih	Görev
1887-1888	Dördüncü Ordu-yı Hümayun Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi Nizamiye'de mülazım olarak görev yapmıştır.
27 Ekim 1897	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'nin Matbaa Kitabetinde görevlendirilmiştir.
14 Eylül 1899	Matbaa Kitabetindeki görevine ek olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'de hâfız-ı kütüb ve müze memurluğu verilmiştir.
23 Şubat 1903	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi hilafatına naklolmuştur.
10 Şubat 1904	Darülhayr-ı Ali hakkında bazı hususların düzenlenmesi için Maarif Nezareti'nde kurulan komisyonun yazı işleri sorumluluğunu almıştır.
1 Eylül 1909	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Tahrirat Kaleminde görev yapmıştır.
14 Temmuz 1910	Kütüphaneler Müfettişliği kitabetine,
22 Haziran 1911	Tahrirat Odası kitabetine,
14 Mart 1912	Tedrisat-ı İbtidaiye Beşinci Şube kitabetine,
31 Ağustos 1912	Ticaret Odası kitabetine,
19 Mart 1914 - 3 Kasım 1916	Tedrisat-ı İbtidaiye Birinci Şube kitabetine tayin edilmiştir.

Halet Efendi'nin görev yaptığı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, 1912'de Darülfünun-ı Osmani'nin, İstanbul Darülfünunu adını almasıyla "İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi" olarak da anılmıştır (Dinç, 2020, s. 5). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin içinde kurulan ve Halet Efendi'nin de bir dönem müze memuru olarak çalıştığı müze ise İstanbul'daki ilk doğa tarihi müzesidir (Günergun, 2010, s. 337).

Mehmed Hamdi Efendi

Sicill-i ahval kaydından eğitimi hakkında en fazla bilgi edindiğimiz kütüphaneci Mehmed Hamdi Efendi'dir. Aslen Karahisar-ı Şarki'nin (Şebinkarahisar) Taş Mahallesinden olan Hamdi Efendi, 23 Şubat 1871'de [11 Şubat 1286] doğmuştur. Nebi Efendizade Ali Hüseyin Ağa'nın oğludur ve Nebi Efendizade olarak da anılmaktadır. Karahisar-ı Şarki, Orta Mahallesi'nde bulunan Hâfız Hoca Mektebi'nde ilkokulu; yine aynı kasabada rüşdiyeyi bitirmiştir. Ulum, fünun ve lisan öğrenimi gören Hamdi Efendi; Nahv-ı Arabi, Sarf-ı Arabi ve mantık üzerine yazılmış bir eser olan İsağuci²⁷'yi okumuştur. 1884'te mektepten birinci olarak mezun olmuş ve yine aynı kasabada Hacı Yusuf Medresesi'ne kaydolmuştur. Hamdi Efendi, Müderris Hoca Mustafa Efendi'den de nahv, meani ve mantık dersleri almış; Furuat-ı Fıkıhiyye, Celi, Mülki, Kuduri isimli eserleri okumuştur.

Rüşdiye Muallim-i Evveli Hüseyin Hamdi Efendi'den ayrıca tasdik, tefsir-i kadı ve usul-ı tefsir dersleri alan Hamdi Efendi; Farsça kanunları ve Sadi'nin Divanını Farsi Hevan Şehr Hoca Halil Efendi'den özel ders olarak okumuştur. 1896'da [1314] İstanbul'a gelerek Süleymaniye dersiamlarından Gümüşhaneli Hacı İzzet Efendi'den gördüğü derslerden sonra icazetname almıştır. Usul-ı fıkıh, usul-i tefsir ve usul-ı hadisi Merhum Harputi Hoca Abdullatif Efendi'den öğrenmiştir. Hamdi Efendi Türkçe, Arapça ve Farsça okuyup yazabilmektedir.

²⁷ Filozof Furfuriyus'un (Porphyrius), Aristo'nun mantık kitabı Kategoriler'in anlaşılmasını sağlamak için yazıp, isagoge (eisagoge "giriş") adını verdiği eseridir. Kitap, Arapça'ya çevrildikten sonra Grekçe isminin Arapça'daki söylenişiyile *İsağüci* olarak anılmıştır (Bingöl, 2000, s. 488).

27 Nisan 1902 – 26 Nisan 1909 tarihleri arasında Yıldız Kütüphanesi'nde memurluk yapmıştır. 26 Nisan 1909'daki saltanat değişimi nedeniyle kütüphanenin Maarif Nezareti'ne bağlanması sonucu maaşı düşürülse de yine hâfız-ı kütüp olarak görev yapmaya devam etmiş; 14 Mart 1913'te unvanı hâfız-ı kütüb-i sani olmuştur. Maarif Nezareti'nin bütçesinde Yıldız Kütüphanesi için tahsisat konmadığından maaşını bir süre daha Maliye veznesinden almaya devam etmiştir. 1 Mart 1924'te Hazine-i Hassa'nın kaldırılması üzerine Yıldız Kütüphanesi'nin idaresi İstanbul Vilayeti Defterdarlığı'na bağlı Saraylar Muhafaza Komisyonu'na verilmiştir. 1 Temmuz 1924'te Yıldız Kütüphanesi'nin Darülfünun'a devredilmesi üzerine maaşını Darülfünun Emaneti veznesinden almaya başlamıştır. 1 Mart 1925-15 Temmuz 1927 tarihleri arasında açıkta kalmış; 15 Temmuz 1927 tarihinde Sanayi-i Nefise Encümeni kitabetine tayin olmuştur.²⁸

İsmail Hakkı Bey (Hâfız)

Hacıoğlu Pazarcıklı Ali Efendi'nin oğlu olan İsmail Hakkı Bey, 1867'de Hacıoğlu Pazarcığı'nda doğmuştur. İlköğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Arapça ilimleri tahsil etmiş; Darülmuallimin'e kayıt yaptırarak hem ilkokul hem de rüşdiye kısımlarından mezun olmuştur. Türkçe yazı ve kitabet hususunda yetkinliği bulunmaktadır. Şubat 1888'de, Mekteb-i Mülkiye'de salhane (?) imamlığı görevine getirilmiştir.

1912-1914 yıllarında kütüphane memurluğu yapmıştır. 1914-1917 yılları arasında çeşitli terfiler almış; rütbe-i mütemeyyiz (ayrıcılık rütbe) ve rütbe-i saniye atanmıştır.²⁹

Numan Efendi [Hacı]

Mehmed Efendi'nin oğlu olan Hacı Numan Efendi, 1852'de Kırım'ın Perekop şehrinde dünyaya gelmiştir. Osmanlı topraklarına göç ederek Köstence'ye yerleşmiştir. Burada ibtidai ve rüşdi mekteplerini bitirmiş; 1881 yılında İstanbul'da Darülmuallimin-i Rüşdiye'den mezun olmuştur. Numan Efendi hem Arapçaya aşinadır hem de Türkçede güçlü bir kaleme sahiptir.³⁰

Tablo 5

Numan Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
1882	Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sani
1883	Şehzadebaşı Rüşdiye Mektebi'nde riyaziye muallimi
1888	Doğancılar Rüşdiyesi'nde görevlendirilmiştir.
	Davutpaşa Rüşdiyesi'nde riyaziye muallim-i evveli
1893	Davutpaşa Rüşdiyesi Müdüriyeti'nde
1900	Numune-i Terakki Mektebi Müdüriyeti'nde
14 Şubat 1901	Darülmuallimin Müdüriyeti'nde,
1906	Kütüphaneler Müfettişliği'nde,
1908	Mekatib Müfettişliği'nde görevlendirilmiştir

²⁸ SALT Araştırma, EATBH353; BOA HH.SAİD.MEM., 23: 10

²⁹ SALT Araştırma, EATBI256A1; BOA DH.SAİDd., 99: 227

³⁰ SALT Araştırma, EATBN063

Numan Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar Tablo 5'te listelenmekte olup Numan Efendi, 1889'da dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı'na, 1891 yılında taşra rütbesiyle ruy-ı hümayun nişanına layık görülmüştür.³¹

Ömer Mustafa Efendi

Mekteb-i Mülkiye-i Şahane kapuçuhadarı Çarkullızade Yusuf Ziya Efendi'nin oğlu olan Ömer Mustafa Efendi, 1884 yılında Mamuratü'l-Aziz'e bağlı Eğin kazasının Ağın nahiyesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğreniminden sonra 1904'te, Mercan İdadisi'nden mezun olmuştur. 1907'de yükseköğrenimini Darülfünun-ı Şahane'nin Edebiyat Şubesi'nde tamamlamıştır.³² Ömer Mustafa Efendi'nin görev yaptığı kurumlar Tablo 6'da listelenmektedir.

Tablo 6

Ömer Mustafa Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
14 Temmuz 1906	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
14 Eylül 1908	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (resmen)
18 Eylül 1907	Darüşşafaka Kütüphanesi'nde memur
21 Aralık 1908	Üsküdar İdadisi tarih muallimi
11 Ekim 1909	Mamuratü'l-Aziz Darümuallimin Müdürlüğü
28 Kasım 1916	Diyarbakir Darümuallimin Müdürlüğü
11 Şubat 1919	Niğde Darümuallimin Müdürlüğü (Edebiyat, Ahlak, Medeniyet, Hukuk ve İktisat dersleri muallimliği)
3 Ekim 1919	İlm-i Usul-ı Ruh (Psikoloji), Fenn-i Terbiye (Pedagoji) ve Tatbikat Müdürlüğü

İsmail Hakkı Efendi (Sahaf)

1867 [1282] senesinde dünyaya gelen İsmail Hakkı Efendi, Kütahyalıdır. 1888'de Dersaadet'e gelip Bayezid dersiamlarından Tekfurdağlı Ömer Lütfü Efendi'den icazetname almıştır.³³ 14 Ekim 1907 tarihinde kütüphaneler müfettişi olarak istihdam edilmiştir.³⁴ İnkılaptan sonra Kütüphane-i Umumiye hâfız-ı saniliğine getirilmiştir. Daha sonra Sadrazam Veliyyüddin Efendi'nin Beyazıt Camii'ne bitişik olarak yaptırdığı ve bir vakıf kütüphanesi olan Carullah Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde (Erünsal, 2013, s. 74) hâfız-ı kütüp olarak görev yapmıştır. İsmail Hakkı Efendi'nin sicill-i ahval dosyasına ulaşamadığı ve SALT Araştırma'daki biyografisi de sınırlı olduğundan hakkında daha fazla bilgi edinilememiştir.

Mehmed Emin Efendi

Mehmed Emin Efendi, emekli Adliye Nezareti şube veznedarlarından Mehmed İhsan İsmet Efendi'nin oğludur; 1887'de Dersaadet'te dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaöğrenimini Burhan-ı Terakki isimli bir özel okulda tamamlayan Mehmed Emin Efendi, 1899 yılında Mercan İdadisi'ne girmiş ve bu okulda son sınıfa kadar devam etmiş ve kendisine tasdikname verilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin resim kısmında iki yıl süreyle öğrenim görmüş; ardından 1906'da Mekteb-i Hukuk'a kaydolmuş ve buradan mezun olmuştur. Gerek sanatsal

³¹ BOA DH.SAİDd., 59: 154

³² SALT Araştırma, EATBO017.; SALT Araştırma, EATBO017A1

³³ SALT Araştırma, EATBI250A5

³⁴ BOA BEO., 3166: 237422.; BOA İ.HUS., 159: 70

gerekse hukuki alanlarda kendini yetiştirmesi, dönemin çok yönlü aydın tipolojisine işaret etmektedir.

Meslek hayatına 29 Eylül 1909 tarihinde Eczacı ve Dişçi Mektepleri'nde kütüphane memuru olarak başlayan Mehmed Emin Efendi, 25 Nisan 1911 tarihinde aynı okulun kimya-yı ispenciyarı ve tahlili laboratuvarına memur olarak atanmıştır. Böylece hem bilgi hizmetleri hem de laboratuvar idaresi sahasında görev almıştır. 7 Şubat 1920 tarihinde Eczacı Mektebi'nin muhasebe işlerinde refakat görevine getirilmiştir.³⁵

Ahmed Hayri Efendi

Ahmet Hayri Efendi, Mehmed Refet Efendi'nin küçük oğludur. 1882'de Dersaadet'te dünyaya gelmiş; Kumkapı [Haramsız] Mektebi'nden mezun olmuştur. Ahmed Hayri Efendi, 1905'te [1321] Maarif Mekatib-i İbtidaiyye İdaresi'nde çıraklık yaptıktan sonra 1908'de Eczacı Dişçi Mektebi kapu çukadarlığına nakledilmiştir.³⁶

Ahmet Hayri Efendi çeşitli görevler yürüttükten sonra 1911'de Tıp Fakültesi'ne³⁷ kütüphane memuru olarak atanmış; 1919'da Tıp Fakültesi'nin tahrirat kalemine tayin edilmiştir.

Selahaddin Bey [Ali-Sukuti]

Selahaddin Bey, Encümen-i Teftiş ve Muayene azası ve rütbe-i sani sınıf-ı sanisine mensup Hüseyin Efendi'nin oğludur. 1875, Dersaadet doğumludur. Eğitim hayatına Sultanahmet'in Güngörmez Mahallesi'nde bulunan Mustafa Paşa Mekteb-i İbtidaisi'nde başlamıştır. 1889'da Kadırga Rüşdiyesi'nden; 1895 senesinde Dersaadet Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi'nden mezun olmuştur.³⁸ Tablo 7'de de görüldüğü üzere Selahaddin Bey 24 Kasım 1910 tarihinde Kütüphaneler Kalemî Kitabeti'ne atanmıştır.

Tablo 7

Selahaddin Bey'in görevleri ve çalıştığı kurumlar

Tarih	Görev
26 Ocak 1897	Encümen-i Teftiş ve Muayene Kalemî'ne mülazım
24 Mayıs 1898	Memur
1904	Güzel yazı muallimi - Encümen-i Teftiş ve Muayene Kalemî memuru
1908	Meclis-i Maarif Kalemî Kitabeti'ne getirilmiştir.
14 Şubat 1909	Mekatib-i Aliyye İdaresi Müdürlüğü'nde görev yapmıştır.
3 Ekim 1910	Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Osmanlıca muallimi
24 Kasım 1910	Kütüphaneler Kalemî Kitabeti'ne atanmıştır.
1911	Tedrisat-ı Kalemîye Dairesi Kitabeti'nde görev yapmıştır.
1914	Tedrisat-ı Taliye Birinci Şubesi Kitabeti'ne atanmıştır.
1915	Tedrisat-ı Taliye Birinci Şubesi Kitabeti'nde mümeyyiz
3 Şubat 1921	Tedrisat-ı Aliye İkinci Şube Mümeyyizliği'nde çalışmıştır.

³⁵ SALT Araştırma, EATBM0461

³⁶ SALT Araştırma, EATBA0629

³⁷ Tıp Fakültesi, 1909'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin birleştirilmesiyle açılan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin devamı ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'yle İstanbul Tıp Fakültesi'nin temeli olarak kabul edilir (Dinç, 2020, s. 5).

³⁸ SALT Araştırma, EATBS004A3. ; BOA DH.SAİDd., 125: 315

İbrahim Alaaddin Efendi

İbrahim Alaaddin Efendi, Trabzon Mektupçusu Filibelizade Mustafa Asım Bey'in oğludur. 1888'de Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Eğitim hayatına İstanbul'da başlamış, Şemsü'l-Mekatib İbtidaisi'nden 1899 yılında; Trabzon Rüşdiyesi'nden 1902'de mezun olmuştur. Ardından Vefa İdadisi'nde öğrenim görmüş; dördüncü sınıftan tasdikname almasının ardından Mekteb-i Hukuk'a kaydolmuştur. Üstün başarılı olarak tamamladığı hukuk eğitiminin ardından yükseköğrenimini Lozan Darülfünunu'nda tamamlamıştır. 27 Temmuz 1910 tarihinde bu kurumdan icazetname almıştır. Edebiyata da ilgi duyan İbrahim Alaaddin Efendi, "Çocuk Şiirleri" adlı bir eser kaleme almıştır.

Mesleki hayatına 10 Eylül 1909 tarihinde Adliye Nezareti Müfettişliği Kalemî'nde kâtip olarak başlayan İbrahim Alaaddin Efendi, 9 Haziran 1911 tarihinde aynı nezaretin kütüphane memurluğuna atanmıştır. 10 Kasım 1911'de Trabzon Sultanisi Edebiyat Muallimliği görevine tayin edilmiş; bu görevinden 5 Ekim 1913 tarihinde ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. 7 Eylül 1916 tarihinde Darü'l-Muallimin-i Ali'de ilm-i ahval-i ruh (psikoloji), fenn-i terbiye (pedagoji) ve usul-i tedris (öğretim yöntemleri) dersleri muallimliğine atanmıştır. Bu görevine ek olarak, 18 Ocak 1920 tarihinde aynı kurumda müdür muavinliği görevine getirilmiştir.³⁹

Osman Nuri Efendi

1852 [1268] senesinde Çorum'un Çöplübey Mahallesi'nde doğan Osman Nuri Efendi, Karaalizade Ahmed Efendi'nin torunu; Osman Efendi'nin oğludur. Ulemadan olan Osman Nuri Efendi, Çorum'da bulunan Süleyman Feyzi Paşa Kütüphanesi'nde⁴⁰ hâfız-ı kütüp olarak çalışmıştır.⁴¹ Osman Nuri Efendi'nin hangi tarihte bu kütüphanenin hâfız-ı kütüplüğüne getirildiği bilinmese de kendisinin eğitim ve muallimlik hayatıyla ilgili şu bilgilere sahibiz: Rüşdiyede tahsil ettikten sonra Çorum'da kütüphane medresesinde Camii-i Kebir İmam-ı Evveli Hacı Recebzade Osman Efendi'den tekmil-i nüsuh eylemiştir. 1892'de Ankara'da bulunan Darülmüallimin'de yapılan imtihanında sonucu itimatname almıştır. Aynı sene Çorum'un Şarkiyat Mahallesi'nde Burhan-ı Terakki Mektebi hesap muallimliğine tayin olunmuştur. Çorum'un İsa Halife Mahallesi'nde bulunan Mahmudiye Mektebi muallimliğine nakledilen Osman Nuri Efendi, Kasım 1914'te emekli olmuştur.

Mahmud Sıdkı Bey

24 Şubat 1887 [12 Şubat 1302] tarihinde Kahire'de doğmuş; buradaki Abidin Mekteb-i İbtidaisi'nde on yaşına kadar eğitim görmüştür. Ailesiyle birlikte Dersaadet'e gelen Sıdkı Bey, Numune-i Terakki Mektebinde ilk tahsilini tamamlamış ardından Mülkiye-i Şahane'den 1905'te mezun olmuştur. Arapça ve Fransızca bilmektedir. Tablo 8'de görüldüğü üzere Mahmud Sıdkı Efendi'nin 1905 yılındaki görevleri arasında kütüphane memurluğu da bulunmaktadır.

³⁹ SALT Araştırma, EATBI036

⁴⁰ Süleyman Feyzi Paşa'nın kendi adına Çorum'un Çöplü Mahallesinde kurduğu kütüphanesi, Çorum'un en eski kütüphanesi sayılabilir. İhtiva ettiği eserlere bakıldığında adeta bir ihtisas kütüphanesi olan bu kütüphane, Ulucami civarında günümüzde İstiklal İlköğretim Okulu'nun bulunduğu araziye inşa edilmişti. Süleyman Feyzi Paşa Kütüphanesi aralarında nadir Mushaf-ı şeriflerin de bulunduğu 580 adet el yazması esere sahipti (Atalık, 2007, s. 305-306).

⁴¹ SALT Araştırma, EATBO102A1

Tablo 8

Mahmud Sıdkı Efendi'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
1905	Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti Matbaalar Müfettişi Matbuat İdaresi Hariciye Nezareti'nde görevli İstihbarat memuru Kütüphane memuru
Aralık 1914	Fatih Numune Mektebi tarih, coğrafya muallimi
21 Mart 1915	Eyüpsultanda Reşadiye Numune Mektebi Müdürü
16 Eylül 1918	İstanbul Vilayeti Maarif Müdüriyeti Tedrisat-ı İbtidaiye Müfettişi

Sıdkı Efendi, Cağaloğlu'nda Mekteb-i Vatan namıyla ibtidai ve rüşdi sınıflarını içeren özel bir okul da kurmuştur. Meşrutiyet'in ilanının ardından Etyemez'de Canbazbaşı Rıza Beyle müştereken beden eğitimi mektebi okulu açmışlardır. Mahmud Sıdkı Efendi'nin basılı eserleri bulunmaktadır. Meclis-i Mebusan-ı Osmani'de İstonografi usulüne alternatif bir yöntem icat ettiği de bilinmektedir.⁴²

Yervant Milkon Efendi

Adı, SALT Araştırma kayıtlarında Milkon, Devlet Arşivleri'nde Melkon olarak geçen Yervant Efendi, tüccardan ve Ermeni milletinden Abraham Tuhfacıyan Efendi'nin oğludur. 1866'da Dersaadet'te doğmuştur. Dersaadet'te Mezburyan ve Muradyan Ermeni hususi mekteplerinde ilköğrenimini; Ermeni Patrikhane Mektebi'nde orta öğrenimi tamamlamıştır. Ardından Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye girip diploma almıştır. Yervant Efendi Türkçe, Fransızca ve Ermenice okuryazardır.⁴³ Tablo 9'da görüldüğü üzere Yervant Milkon Darülfünun Hukuk Fakültesi Kütüphanesi muhafızlarındandır.

Tablo 9

Yervant Milkon'nin görevlendirildiği kurumlar

Tarih	Görev
21 Ekim 1889	Devlet-i Bidayet Mahkemesi Kaleminde mülazım
19 Kasım 1890	Nafia Nezareti, Ziraat Bankası Mülazemet Odasında mülazım Şura-yı Devlet-i Bidayet Mahkemesi Kalemi Müdürü
5 Eylül 1891	Çatalca Sancağı Ziraat Bankası şube kitabetine atanmıştır
7 Eylül 1893	Midilli İdadisi muavin-i salisi; resim ve Fransızca muallimi
30 Ocak 1899	Yanya İdadisi muavin-i sanisi; tarih ve hesap muallimi
29 Ekim 1910	Trabzon Sultanisi Müdürü
12 Temmuz 1913	Mekteb-i Mülkiye Müdürü Muavini
10 Mayıs 1917	Darülfünun Hukuk Fakültesi Kütüphanesi ⁴⁴ muhafızı

⁴² SALT Araştırma, EATBS003; BOA DH.SAİDd., 153: 157

⁴³ SALT Araştırma, EATBY012; BOA DH.SAİDd., 36: 106

⁴⁴ Mekteb-i Sultani bünyesinde açılan yüksek mekteplerden biri olan Mekteb-i Hukuk-ı Sultani (1874) aslında 1900 yılında açılacak olan Darülfünun'un bir şubesi olarak düşünülmüştür. 22 yıl bağımsız olarak faaliyet gösteren Mekteb-i Hukuk, Darülfünun'dan önce açılmış ve temellerini sağlam bir şekilde oluşturduğundan Darülfünun'un bir şubesi olarak yeni kurulan diğer şubelere (Edebiyat, Tabiiye, Riyaziye) de model olmuştur (İstanbul Üniversitesi, 2025).

İsmail Saib Efendi (Sencer)

İsmail Saib Efendi, 1872 yılında Dersaadet'te doğmuştur. Babası, Selimiye Kışlası'nda görevli Altıncı Seyyar Topçu Taburu binbaşılardan merhum Mehmed Şevki Efendi'dir. İlköğrenimini tamamladıktan sonra Koca Mustafa Paşa Mekteb-i Rüşdiyesi'ne devam eden İsmail Saib Efendi, buradan mezun olmuştur. İlmî eğitimini 1888 yılında Fatih Camii'nde sürdürmüştü; Burdurlu Hoca Mustafa Efendi'den icazetname almaya hak kazanmıştır. Bayezit dersiamı unvanını alan İsmail Saib, 1903 yılında Bayezid Camii'nde ders vermeye başlamış (Bilgin, 2001, s. 122-123) ve 1914 yılında icazet verecek seviyeye ulaşmıştır. Bu süreçte Osmanlı ilmi geleneğinin devamlılığını sağlayan önemli müderrisler arasında yer almıştır.

İsmail Saib Efendi'nin memuriyet hayatı da ilmi faaliyetleri kadar dikkat çekicidir. 1895 senesinde Maarif Nezareti'nin açtığı imtihanı kazanarak Bayezid'de bulunan Kütüphane-i Umumi'de hâfız-ı kütüb-i sani olarak göreve başlamıştır (Bilgin, 2001, s. 122). 1918 yılında aynı kurumda hâfız-ı kütüb-i evvelige terfi etmiştir. Bu görev çerçevesinde, kıymetli eserlerin korunması, tasnifi ve okuyucu hizmetine sunulması gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Koca Mustafa Paşa ahz-ı askeri şubesine bağlı olarak Davutpaşa Mahallesi'nde ikamet ettiği belgelerde kayıtlıdır.⁴⁵

Kütüphane-i Umumi gibi eğitime hizmet eden müesseselerde çalışan görevlilerin askerlikten muaf tutulmaları gerektiğine dair bir arşiv belgesinde İsmail Saib Efendi'nin de ismi geçmekte; bu durum da onun görev yaptığı kütüphanenin ve şahsının devlet nezdinde taşıdığı ehemmiyeti göstermektedir.⁴⁶ Arapça ve Farsça'dan başka Fransızca ve Almanca bilen, belli bir ölçüde Grekçe ve Latince'yi de anlayan İsmail Saib ayrıca on binlerce kitabı tanıyan geniş bir hâfızaya sahip olması dolayısıyla dönemin entelektüelleri arasındaki yerini almıştır. Döneminin çağdaşları olan yerli ve yabancı bilginler, İsmail Saib'i "ayaklı kütüphane", "fihrist-i ulum", "canlı bibliyografya" ve "çağının Cahiz"i gibi sıfatlara layık görmüşlerdir (Bilgin, 2001, s. 122).

Mehmed Arif Efendi

Meclis-i Maarif eski azalarından ve Fatih Camii-i şerifi dersiamlarından Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu olan Arif Efendi, 1874'te [1290] Dersaadet'te doğmuştur. Türkçe okur-yazar olan Arif Efendi, Sıbyan mektebinin ardından Fatih Mekteb-i Rüşdiyesini bitirmiştir. Arif Efendi 1919 senesinde vefat etmiş, maaşı ailesine tahsis olunmuştur.⁴⁷ Arif Efendi'nin görevleri ve çalıştığı kurumlar Tablo 10'da listelenmektedir.

⁴⁵ BOA MF.MKT., 1220: 55: 01.; SALT Araştırma, EATBI253

⁴⁶ BOA MF.MKT.1220: 55: 02

⁴⁷ SALT Araştırma, EATBA0657A1; BOA DH.SAİDd., 46: 9

Tablo 10

Mehmed Arif Efendi'nin görevleri ve çalıştığı kurumlar

Tarih	Görev
14 Mart 1887	Varidat-ı İdare-i Umumiye Defter-i Kebir-i Umumi Kalem-i'nde mülazım (stajyer) olarak çalışmıştır.
13 Nisan 1889	Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Defter-i Kebir-i Umumi Kalem-i'nde memur olarak görev yapmıştır.
30 Ağustos 1893	Maliye Nezaret-i Celilesinin yazısıyla kalemde istihdam edilmiştir.
10 Haziran 1894	Üçüncü Rütbeye terfi olmuştur.
14 Şubat 1907	Muhasebe-i Umumiye-i Maliye, Hesabat-ı Merkeziye Şubesinde açılan Sergi Kalem-i'nde Mümeyyiz Muavinliği yapmıştır.
20 Haziran 1909	Tarih-i Osmani Encümeni ⁴⁸ 'ne daimi üye seçilmiştir.
14 Mart 1909	Tarih Encümeni Hâfız-ı kütüplüğüne atanmıştır.
22 Haziran 1909	Kütüphaneler müfettişliğine tayin edilse de görevi kabul etmemiştir.
29 Haziran 1909	Tedkikat-ı İklimmiye Encümeni azası olarak tayin edilmiştir.

Adnan Efendi

Şeyh Hâfız Fuad Efendi'nin oğlu olan Adnan Efendi, 1895 [1311] tarihinde Dersaadet'te doğmuştur. İstanbul Darümuallimin Kısım-ı İbtidaisi'nden 2 Temmuz 1917'de [1333] mezun olmuştur. Kariyeri boyunca çeşitli kurumlarda beden ve müzik öğretmenliği yapan Adnan Efendi, kütüphaneci olarak görevlendirilmemiş; Nezaret-i Kalem-i Mahsus Dairesi'ndeki Meclis-i Kebir Kütüphanesi'ni düzenleme işi birkaç aylığna kendisine verilmiştir. SALT'taki bu kayıt Adnan Bey'in kendi ağzından yazılmış; otobiyografi şeklindedir.

1917'de İstanbul Sultanisi, İmalat-ı Harbiye Usta mekteplerinde beden eğitimi muallimliği ve aynı sene Darümuallimi'nde müzik öğretmenliği yapmıştır. Avrupa'ya giden, Musike-i Hümayun Uvertür Muallimi Viyolonist Zeki Bey dönene kadar Musiki Muallimliği Vekaletine tayin olmuştur. Mütarekenin başlangıcına kadar birkaç ay Nezaret'in Kalem-i Mahsus Dairesi'nde Meclis-i Kebir Kütüphanesi'ni düzenlemekle görevlendirilmiş; akabinde Darüleytam Yedikule Sanayi Şubesi musiki muallimliğine tayin edilmiştir. 9 Ekim 1920 [9 Teşrin-i Evvel 1336] tarihinde Darüleytamlarda muallimliklerin kaldırılması üzerine kadro harici kalmıştır. 1921 [1337] yılında Nişantaşı Sultanisi'nde beden öğretmenliği yapmışsa da 29 Kasım 1921 [Teşrin-i Sani 1337] tarihinde, Nezaretin 552 numaralı kararnamesiyle azledilmiştir. 9 Ocak 1922 [Kanun-ı Sani 1338] tarih ve 3 / 7881 numaralı meclis kararıyla tekrar istihdam edilmesine karar verilen Adnan Efendi, 16 Ocak 1922 [Kanun-ı Sani 1338] tarih ve 48 numaralı kararnameyle Davutpaşa Sultanisi'nde beden eğitimi öğretmeni olarak göreve başlamıştır.⁴⁹

Mekteb-i Sultani Kütüphanecileri

Mekteb-i Sultani'nin kuruluşu bazı Galatasaraylılarca II. Bayezid Dönemi olarak iddia edilmektedir. 1481 yılında kurulan Galata Sarayı İç Oğlanları Kışla Okulu, 1834'te kapatılıp yerine Tıbbiye Mektebi yerleştirilmiştir. 1868'de de başka yere nakledilen Tıbbiye'nin yerine

⁴⁸Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın teklifiyle 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'nin amacı objektif ve ilmi usullerle mükemmel bir Osmanlı tarihi yazılması idi (Çavdar, 1995, s.46). 1909 yılında kurulan Tarih-i Osmani Encümeni'nin bu amacını gerçekleştirmek için ihtiyaç duyacağı en önemli araç ise iyi bir kütüphane olmuştur (Özcan, 2011, s. 83).

⁴⁹ SALT Araştırma, EATBA0042

o binada Mekteb-i Sultani açılmıştır. Mekteb-i Sultani'yi, Fransa'nın 22 Şubat 1867'de Bab-ı Ali'ye verdiği muhtıra sonrası, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Bourée, Fransız Hariciye Nazırı Le Marquis de Moustier ve Maarif Nazırı Victor Duruy'un İstanbul'da bir lise tesis edilmesi konusunda gösterdikleri gayretin ürünü olarak görmek yanlış olmasa gerektir. İstanbul Büyükelçisi Bourée'un Sadrazam Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yla görüşmeleri sonucunda lisenin açılması kararlaştırılmıştır. Mekteb-i Sultani'nin gerçek kurucuları, de Moustier, Victor Duruy ve mektebin ilk müdürü de Salve'dir (Kocamanoğlu, 2003, s. 109-110).

Bu başlık altında Mekteb-i Sultani'de görev yapmış Portakalis [Periklis] Efendi, Layu Efendi ve Mösyö Paul Grane isimli üç kütüphaneci hakkında bilgi verilecektir. Yukarıda da görüldüğü gibi çalışma kapsamına alınan diğer kütüphane görevlileri için tek tek başlıklar açılırken yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üç kütüphaneciye çalıştıkları kurumun ismi altında yer verilmiştir. Bunun sebebi hem SALT Araştırma'daki biyografilerinde kendileriyle ilgili bilgilerin sınırlılığı hem de Devlet Arşivleri'ndeki sicill-i ahval belgelerine ulaşılammış olmasıdır. Yine de Devlet Arşivleri'nden bulunan bu üç zat hakkındaki belgelerin izi sürülmüş ve kendileriyle ilgili bilgimiz biyografilerle sınırlı kalmamıştır. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde 1907 yılında çıkan yangında kurumun kütüphane, müze ve arşivinin tamamen kaybedilmiş olması (Mekteb-i Sultani'nin Kuruluşu, 2025) nedeniyle mektebin arşivinde araştırma yapılamamıştır.

Paul Grane

SALT'taki ismiyle Paul Grane, Devlet Arşivleri'ndeki kayıtlara göre Pol Grana, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde hem muallim hem de müdür muavinliği görevlerinde bulunmuş; hâfız-ı kütüplük de uhdesine verilmiştir.⁵⁰ Fransızcanın yanında tarih ihtisası da olan Mösyö Grana, mektebin muhasebe memuru Kalavis Efendi'ye kötü sözler söyleyip darp ettiğinden 10 Temmuz 1876'da [28 Haziran 1292] görevinden istifa etmek durumunda kalmıştır (BOA MF.MKT.39:65., BOA MF.MKT.40:109). Fransa'ya giden Grana burada vefat etmiştir. SALT Araştırma'da Grana'yla ilgili iki ayrı kayıt vardır. Görevden ayrılma tarihleri tam olarak tutmamakla birlikte, bir belgedeki tarih Devlet Arşivi'ndekine yakındır.

Mösyö Layo

Mekteb-i Sultani'de hâfız-ı kütüplük yapan bir diğer kişi Devlet Arşivlerindeki ismiyle Mösyö Layo, SALT'taki adıyla Layu Efendidir (Ludvik – Lui). Osmanlı Devleti tebaasından olan ve İtalya, Parma'da doğan Mösyö Layo; Kudüs, Dersaadet ve Selanik'te Fransız ferrerlerinde öğrenim gören Şam doğumlu Miralay Tomalayo (?) (1848- 1895) Efendi'nin oğludur. 1869'da Girit İhtilali sırasında burada bulunan Layu Efendi, Hanya'da Vilayet Tercüman muavini olarak görev yapmıştır. Koğuştta talim eden bir askerin tüfeğinden çıkan kurşunla sağ ayağından yaralanmış; Girit Madalyasıyla ve daha sonra Dördüncü Mecidi nişanıyla ödüllendirilmiştir. Dersaadet'e gelerek Hücrehane Hastanesi'nde müstahdem edilen Layu Efendi, zayıf bünyesi sebebiyle emekli olmuştur. Layu Efendi, Mekteb-i Sultani'de ilk olarak ders kalfalığı görevi üstlenmiş ardından 13 Aralık 1874'te [1 Kanun-i Evvel 1290] hâfız-ı kütüp olarak görev yapmıştır. Bu mektepte, hesap dersi ve İtalyanca muallimliği uhdelere verilen Layu, İtalyanca derslerinin kaldırılmasından dolayı 16 Ekim 1911 [3 Teşrin-i Evvel 1327] tarihinde görevden ayrılmıştır. Daha sonra Ticaret Mekteb-i Ali'sinde muhasebe ve Fransızca dersleri vermiş; bu

⁵⁰ SALT Araştırma, EATBG017; SALT Araştırma, EATBP011

mektepten de aynı yıl istifa etmiştir.⁵¹ Devlet Arşivi'nden sadece Layu Efendi'ye ait kefalet belgelerine ulaşılmakta; bu arşivden kariyeriyle ilgili bilgi edinilememektedir.⁵²

Periklis Efendi

Salt Araştırma'daki fona Portakalis ismiyle dahil edilen kütüphane memurunun isminin Periklis olduğu kanaatindeyiz. Devlet Arşivi'nde Portakalis diye bir isim bulunmaması (ve Periklis/Perikli isminin çokça kayıta geçmesi) ve de biyografideki Eski Türkçe yazı, bu kişinin doğru isminin Periklis olduğunu düşünmemize neden olmuştur. 4 Kasım 1909'da [22 Teşrin-i Evvel 1325] Mekteb-i Sultani'de kütüphane memurluğuna tayin edilen Periklis Efendi, Osmanlı tebaasından Kazancıoğlu [Katrancıoğlu] Borika Efendi'nin oğludur. 1871'de [1288] Gümüşhane Sancağı'nda doğan Periklis, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde Fransızca eğitimi alarak mezun olmuştur. Mekteb-i Sultani'de kütüphane memurluğu haricinde muallimlik ve müdür yardımcılığı görevlerini üstlenmiştir.⁵³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası döneminde kütüphaneler, sadece bilgiye erişim sağlayan yapılar değil; aynı zamanda modernleşme, kurumsallaşma ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin taşıyıcı unsurları olarak işlev görmüşlerdir. Bu yapının içinde yer alan kütüphane görevlileri ise, taşıdıkları dini, mesleki, kültürel ve idari kimlikleriyle çok yönlü bir kurumsal evrimin temsilcileri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada incelenen yirmi altı kütüphane görevlisinin bireysel yaşam öyküleri, Osmanlı'nın son döneminde kütüphanelerin kurumsal yapısının, memur profillerinin ve mesleki rollerdeki çeşitlenmenin izlerini taşımaktadır.

Bu bireylerin önemli bir kısmı, medrese eğitimi almışlardır; Arapça, Farsça ve Eski Türkçe gibi klasik dillere hakimlerdir. Bu eğitim yapısı, özellikle hâfız-ı kütüp ve dersiam gibi ünvanlara sahip kişilerin, klasik İslami ilimlerle donanmış bireyler olarak kütüphane görevlerinde bulunmalarını sağlamıştır. Örneğin, Hayret Efendi, Mehmet Hamdi Efendi ve Osman Nuri Efendi gibi isimler, medrese tahsili görmüş, icazetname almış ve klasik metinlerle haşır neşir olmuş kimselerdir. Bu yönleriyle, Osmanlı kütüphanelerinin sadece hizmet alanları değil, aynı zamanda bilgi ve geleneğin muhafaza edildiği kurumsal hâfızalar olarak da konumlandığı görülmektedir.

Buna karşılık, dönemin modern eğitim kurumlarından mezun olan ya da Avrupai formasyonla yetişmiş memurlar da dikkat çekmektedir. Özellikle Mekteb-i Mülkiye ve Mülkiye Rüşdiyesi gibi kurumlar, yeni kuşak kütüphane memurlarının yetiştiği alanlar olmuştur. Buralardan yetişen kişiler arasında Mahmud Sıdkı Efendi ve Yervant Milkon Efendi gibi Batı dillerine hakim ve farklı idari kademelerde görev almış kişiler öne çıkmaktadır. Rum kökenli Yervant Efendi'nin Galatasaray mezunu bir Osmanlı vatandaşı olarak Darülfünun Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nde görev yapması, dönemin çok kültürlü yapısının bir yansımasıdır. Mekteb-i Sultani'de görev alan Paul Grane, Layu Efendi ve Periklis Efendi gibi kütüphaneciler ise, Osmanlı maarif sisteminde gayrimüslim unsurun da önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

⁵¹ SALT Araştırma, EATBL019; SALT Araştırma, EATBL019A1

⁵² BOA MF.MKT., 292: 33.; BOA MF.MKT., 304: 46.; BOA MF.MKT., 942: 11

⁵³ SALT Araştırma, EATBP004

Kütüphane görevlilerinin kariyerlerindeki değişimi izleyebilmek açısından SALT Araştırma Veri tabanında tespit edilerek çalışmamız kapsamına alınan kütüphanecilerin isimleri, uzmanlıkları, kütüphanecilikle alakalı görevleri ve görev yerleri kütüphanecilerin bu mesleğe tayin edilme sıralarına göre Tablo 11’de kronolojik olarak sunulmuştur.

Tablo 11

SALT Araştırma Veri tabanında tespit edilen kütüphaneciler ve görev bilgileri

İsim	Önceki Görevi	Kütüphane Görevi	Görev Yaptığı Kütüphane	Göreve Başladığı Tarih
Abdurrahman Nacim Efendi	Kaymakam, müfettiş	Kütüphane Müfettişi		2 Eylül 1866
Paul Grane	Muallim, müdür muavini	Hâfız-ı kütüp	Mekteb-i Sultani	3 Eylül 1870
Lui [Layu] Ludvik Efendi	Tercüman muavini, muallim	Hâfız-ı kütüp	Mekteb-i Sultani	13 Aralık 1874
Hacı Hâfız Hasan Tahsin Efendi	Muallim-i sani	Hâfız-ı kütüb-i sani	Bayezid	13 Mayıs 1884
Hayret Efendi. Hoca Mehmed Bahaddin	Muallim-i evvel	Kütüphaneler Müfettişi Kütüphaneler tahriri müdür muavini		1881, 1882, 1886
Abdulaziz	Hâfız-ı kütüb-i sani	Hâfız-ı kütüb-i sani	Bağdad Kütüphanesi-i Umumisi	29 Kasım 1887
Hasan Basri Efendi	İmam vekili, öğretmen	Hâfız-ı kütüp	Konya Mekteb-i İdadisi Üsküb Mekteb-i İdadisi	12 Kasım 1892 14 Ekim 1895
Mustafa Refet Efendi	Hâfız-ı kütüp, Vefa Sultanisi kâatibi	Hâfız-ı kütüp	Molla Fenari Müderrisi ve Cami-i Kebir Kütüphanesi	1895
Sadık Efendi	Müderres, meclis azası	Kütüphane Memuru	Şam İdadisi	13 Mayıs 1895
Halet Efendi	Mülazım	Hâfız-ı kütüb ve müze memuru Kütüphaneler Müfettişi	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane	14 Eylül 1899-14 Temmuz 1910
Mehmed Hamdi Efendi	Yıldız Kütüphanesi’nde memur	Hâfız-ı kütüb-i Sanisi	Hazine-i Hassa Yıldız Kütüphanesi	27 Nisan 1902
İsmail Hakkı Bey	İmam	Kütüphane memuru	Mekteb-i Mülkiye	1903’ten önce
Numan Efendi	Muallim	Kütüphaneler Müfettişi		8 Nisan 1906
Ömer Mustafa Efendi	Memur ve muallim	Kütüphane memuru	Darüşşafaka	18 Eylül 1907
İsmail Hakkı Efendi	Kütüphaneler müfettişi	Kütüphaneler Müfettişi	Maarif Nezareti,	1907

		Hâfız-ı saniliği Hâfız-ı kütüp	Kütüphane-i umumiye, Bayezid'de Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi	
Mehmed Emin Efendi, [Hüsameddin]	Kütüphane memuru, laboratuvar idarecisi	Kütüphane Memuru	Eczacı ve Dişçi Mektepleri	29 Eylül 1909
Portakalis [Periklis] Efendi	Kütüphane memuru, muallim, müdür yardımcısı	Kütüphane Memuru	Mekteb-i Sultani	4 Kasım 1909
Ahmed Hayri Efendi	Çırak, kapu çukadarı	Kütüphane Memuru	Tıp Fakültesi	1909-1911
Selahaddin Bey	Mülazım, memur	Kütüphaneler Müfettişliği Kitabetinde görevli		24 Ekim 1910
İbrahim Alaaddin Efendi	Adliye Nezareti Müfettişliği Kalemi'nde kâtip	Kütüphane Memuru	Adliye Nezareti	22 Haziran 1911
Osman Nuri	Hâfız-ı kütüp	Hâfız-ı kütüp	Süleyman Feyzi Paşa Kütüphanesi	1914'ten önce
Mahmud Sıdkı Bey	Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti Matbaalar Müfettişi	Kütüphane Memuru		1914'ten önce
Yervant Milkon [Melkon] Efendi	Mülazım	Kütüphane Muhâfızı	Darülfünun Hukuk Fakültesi Kütüphanesi	10 Mayıs 1917
İsmail Saib	Müderis	Hâfız-ı kütüp	Bayezid Kütüphane- i Umumisi	1918
Mehmed Arif Efendi	Mülazım	Hâfız-ı kütüp/ kütüphaneler müfettişi	Tarih Encümeni	22 Haziran 1919
Adnan Efendi	Beden ve müzik öğretmeni	Maarif Nezareti Meclis-i Kebir Kütüphanesi'ni düzenlemekle görevlendirilmiş	Maarif Nezareti Meclis-i Kebir Kütüphanesi	1920'den önce

Kütüphane türleri bağlamında incelediğimiz kütüphanecilerin bazılarının vakıf kütüphanelerinde (ör. Süleyman Feyzi Paşa Kütüphanesi, Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi) bazılarının da Maarif Nezareti'ne bağlı devlet kurumlarında (ör. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, Darülfünun Kütüphanesi, Yıldız Kütüphanesi) görev yaptığı görülmektedir. Bu çeşitlilik, Osmanlı kütüphane sisteminin 19. ve 20. yüzyıllarda hala geleneksel yapısını terk etmediğini; bunun yanında da modern okul kütüphanelerini bünyesinde barındırdığını ortaya koymaktadır. İncelediğimiz kütüphanecilerin unvanları açısından da benzer bir çeşitlilik dikkat

çekmektedir. “Hâfız-ı kütüp”, “kütüphane memuru”, “kütüphane müfettişi”, “tahrirat kâtibi”, “muhâfız” gibi unvanlar, görev tanımlarındaki uzmanlaşmanın ve kademelendirilmenin habercisidir.

Osmanlı bürokratik sistemi içerisinde yüksek mevkilerde bulunan ve bu hizmetlerinden önce veya sonra kütüphanecilikle görevlendirilen kişiler de mevcuttur. Örneğin Hayret Efendi, kütüphane müfettişliği görevine atanmasının hem öncesinde hem sonrasında Encümen-i Teftiş ve Muayene Azalığı gibi yüksek bir bürokratik görevde bulunmuştur. Bu durum kütüphaneciliğin de önemli bir devlet görevi sayıldığını kanıtlar niteliktedir.

Coğrafi dağılım bakımından görevlilerin önemli bir kısmının İstanbul merkezli görevlerde bulunmakla birlikte, Adana, Erzincan, Çorum, Bursa ve Gümüşhane gibi Anadolu şehirlerinden geldikleri; bazılarının ise bu şehirlerde görev yaptığı görülmektedir. Bu durum, merkez-taşra arasındaki bilgi dolaşımını ve personel hareketliliğini ortaya koymaktadır. İstanbul hem maarif yapıları hem de kütüphane kurumu açısından cazibe merkezi olmaya devam ederken; Anadolu’dan gelen kütüphanecilerin İstanbul’da kariyer yapabildikleri de anlaşılmaktadır.

Çalışmada incelenen kütüphanecilerin kariyerinde muallimlik önemli bir yer tutmaktadır. Sarf, nahiv, mantık, tarih, coğrafya, psikoloji, pedagoji, öğretim yöntemleri, beden eğitimi ve müzik gibi dersleri verdikleri belgelerle sabit olan bu şahıslar eğitimci formasyonuna sahiplerdir. Bu durum, Osmanlı kütüphaneciliğinde hâfız-ı kütüpün yalnızca kitap düzenleyen biri değil, aynı zamanda bilgiyi aktaran ve kurumsallaştıran bir aktör olduğunun göstergesidir. Bununla beraber yükseköğrenim gören hukukçular da hukuk kütüphanelerinde istihdam edilmiştir. Buna örnek olarak Mekteb-i Hukuk’dan mezun olan İbrahim Alaaddin Efendi’nin Adliye Nezareti’nde önce kâtip ardından kütüphaneci olarak istihdam edilmesi verilebilir. Osmanlı Devleti’nde kütüphaneciden sadece teknik kütüphanecilik bilgisi beklenmemekte, kütüphanenin türüne göre uzmanlık sahibi olmaları da istenmektedir.

Sonuç olarak, geç Osmanlı dönemi kütüphanecileri; dinsel, dilsel, kültürel ve mesleki birikimleriyle dönemin entelektüel ve idari dönüşümünün özgün bir yansımasını sunmaktadır. Bu kişiler aracılığıyla, Osmanlı’da kütüphane kurumunun nasıl bir geçiş süreci yaşadığı, geleneksel-dini temelli eğitim yapısının modern devlet bürokrasisiyle nasıl iç içe geçtiği ve kütüphanelerin hem bilgi hem insan kaynağı bakımından ne tür bir çeşitliliğe sahip olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, kütüphaneci profillerine dair biyografik ve kurumsal verilerin daha derinlemesine incelenmesi, Osmanlı bilgi düzeninin tarihsel süreklilik ve kırılmalarını ortaya koymak adına önemli bir imkân sunmaktadır. Bu çalışma yapılırken, kütüphanecilerin sicill-i ahval dosyalarına ulaşılması hedeflenmişti. Ancak ulaşılan sicill-i ahvaller Dahiliye Nezareti fonundakilerle sınırlı kalmıştır. Devlet Arşivleri’ndeki Maarif fonunun Sicill-i Ahval serisi araştırmaya açıldığında eksik kalan bilgilerin tamamlanacağı kanaatindeyiz.

İzinler

Etik Kurul İzni

Yazarlar makale için etik kurul onayı gerekmediğini beyan etmişlerdir.

Yazarlık Katkısı

Nisa Öktem Tatlav: Fikir / Kavram, Kavramsal Arka Plan, Metodoloji, Veri Toplama, Veri Analizi, Yazım, Değerlendirme ve İnceleme

Elif Yılmaz Şentürk: Fikir/Kavram, Kavramsal Arka Plan, Metodoloji, Veri Toplama, Veri Analizi, Yazım, Değerlendirme ve İnceleme

Kaynakça

- Anameriç, H. (2014). Sultan II. Abdülhamid Döneminde kütüphane kurumu anlayışının değişimi. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu: Sosyo-Kültürel Hayat, Sanat, Basın, Bildiriler*, 3, Selanik, 7-49.
- Anameriç, H. (2021). Osmanlı Devleti'nde satın alınan özel kütüphaneler / koleksiyonlar: belgesel - metodolojik bir inceleme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(70), 276-341.
- Atalık, Y. (2007, Kasım). Tevki' Süleyman Paşa. *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum, Türkiye.
- Bingöl, A. (2000). İsağüci. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 488-489. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isaguci>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Buluş, A., ve Delibaş, B. (2021). Türk kütüphanecilik tarihinde Hasan Fehmi Edhem Karatay ve yayımlanmamış bir belge. *Türk Kütüphaneciliği*, 35(1), 89-98. <https://doi.org/10.24146/tk.833461>
- Çavdar, T. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Delibaş, B. (2025). Osmanlı mezar taşlarında hâfız-ı kütübler: kütüphanecilik tarihine dair bir inceleme. *Kütüphane Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 57-108. <https://doi.org/10.59116/lamre.1517085>
- Dıgıroğlu, F. (2024). Eyüp'te bir hâfız-ı kütüb ölmüş diyeler!. *Din ve Tarih*, 1445, 90-95.
- Dinç, G. (2020). Tıphane'den Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne (1827-2019). *Cerrahpaşa Medical Journal*, 44(1), 1-20.
- Erünsal, İ. E. (1982). *Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca metinler ve belgeler-I*. Edebiyat Fakültesi Matbaası, 323-352.
- Erünsal, İ. E. (1991). *Türk kütüphaneleri tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a kadar Osmanlı vakıf kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Dil Tarih ve Kültür Yüksek Kurumu.
- Erünsal, İ. E. (1997). Hâfız-ı kütüb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15, 94-98. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-kutub>
- Erünsal, İ. E. (2013). Veliyyüddin Efendi kütüphanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, 42. <https://islamansiklopedisi.org.tr/veliyyuddin-efendi-kutuphanesi>

- Erünsal, İ. E. (2020). *Osmanlılarda kütüphaneler ve kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Faroqhi, S. (2009). Civilian society and political power in the Ottoman Empire: A report on research in collective biography (1480-1830). *International Journal of Middle East Studies*, 17(1), 109-117. <https://www.jstor.org/stable/163312>
- Gülmez Saydam, S.A. (2025, 03 Temmuz). *Salt Araştırma Ateşizade Mehmed Bedreddin Selçuki Arşivi*. <https://saltonline.org/tr/2638/salt-arastirma-atesizade-mehmed-bedreddin-selcuki-arsivi>
- Gültepe, N. (1987). Vakıf kütüphaneciliğinin müesseseseleşmesi. *Türk Yurdu*, 7(8/6), 22-29.
- Günergun, F. (2010). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li yılların başındaki doğa tarihi koleksiyonu. *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, 11(1-2), 337-344.
- İpşirli, M. (1994). Dersiam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, 185-186. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dersiam>
- İstanbul Üniversitesi (2025, 09 Temmuz). *Hukuk Fakültesi Tarihçesi*. <https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/hukuk-fakultesi/hukuk-fakultesi-tarihcesi>.
- Kalaycı, M. (2020). Süleymaniye'de bir hâfız-ı kütüb: Mehmet Hazmi Tura (öl.1960) ve yazma eserlere düştüğü tetkik notları. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10(2), 501-552. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuislamtd/issue/57022/743061>
- Kalyon, A. ve Kalyon, F. (2015). Adanalı Hayret Efendi'nin Şehrayin ve Sihri Beyan isimli eseri. *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 125-141.
- Karatay, F. E. (1925-1927). *Kitabiyat*. İstanbul: Darülfünun Matbaası.
- Karatay, F. E. (1925-1927). *Kütüphanecilik*. İstanbul: Darülfünun Matbaası.
- Karatay, F. E. (1925-1927). *Tasnif-i aşar-i kavaidi*. İstanbul: Darülfünun Matbaası.
- Karatepe, T. (2015). *Kütüphaneler müfettişi Ahmed Muhtar'ın İstanbul kütüphaneleri raporu*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kocamanoğlu, E. (2003). *Yabancı okullarda din eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Mekteb-i Sultani'nin Kuruluşu. (2025, 7 Temmuz). <https://gsl.gsu.edu.tr/tarihce/mekteb-i-sultaninin-kurulusu.html>
- Musile-i Sahn. (2025, 13 Temmuz). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/musile-i-sahn>
- Mustafa Şemsettin Şeniz. (2025, 8 Temmuz). <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/407?locale=tr>
- Öktem Tatlav, N. (2025). *Tanzimat sonrasında kütüphanelerin kurumsal gelişimi ve kütüphane yönetiminde yaşanan değişimler* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Ötüken, A. (1947). *Bibliyotekçinin el kitabı I*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ötüken, A. (1948). *Bibliyotekçinin el kitabı II*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ötüken, A. (1957). Türkiyede kütüphanecilik öğretiminin tarihçesi. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI(1-2), 1-35. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2110/2078>

- Özcan, A. (2011). Tarih-i Osmani Encümeni. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, 83-86. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-i-osmani-encumeni>
- Özcan, A. (2013). Osmanlı tarihçiliğine ve tarih kaynaklarına genel bir bakış. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1, 271-293.
- Parmaksızoğlu, İ. (1974). Türk kütüphaneciliğinde gelişmeler. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIII(2), 87-93. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1678/1664>
- Selçuki, A. M. B. (1924). *Hadikatü'l-Mekatib*. Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye: İstanbul. Erişim Adresi: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220716>
- Serçe, E. (1991). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de kütüphanecilik. *Erdem*, 7(20), 735-750. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44503/551859>
- Su, K. (1975). Eski İstanbul kütüphaneleri. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(3), 205-216. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2341>
- Soysal, Ö. (1980). Geleneksel Türk kütüphaneciliğinin toplumsal-ekonomik yapısına yaklaşımda metodoloji ve kaynak sorunu. *Bellekten*, XLIV(173), 97-110.
- Soysal, Ö. (1998). *Türk kütüphaneciliği, geleneksel yapıdan yeniden yapılanışa*. c.I-VI., Ankara: Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.
- Tak, E. (2020). Hâfız-ı kütübden kütüphaneciye: Osmanlıdan günümüze bir mesleğin gelişimi. *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, XIII, 81-102.
- Yavaş, D. (2012). Ulucami. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 89. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#11-bursa-ulucamii>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (11. baskı)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, E. (2014). SALT Galata ve SALT Araştırma. *Bilgi Dünyası*, 15(2), 463-464.